

MASTER'S THESIS

Buitenlandse invloeden op de Nederlandse grondwet van 1848 De transnationale totstandkoming van een grondwetsherziening

van de Ven, H.I>

Award date:
2022

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 12. Nov. 2024

Open Universiteit
www.ou.nl

Masterscriptie Kunst- en Cultuurwetenschappen
Open Universiteit
Faculteit cultuurwetenschappen

**Buitenlandse invloeden op de Nederlandse
grondwet van 1848**

**De transnationale totstandkoming van een
grondwetsherziening**

Door H.I. van de Ven

**Foreign influences on the Dutch constitution of
1848.**

The transnational creation of a constitutional review.

By: H.I. van de Ven

Colofon

Student: H.I. van de Ven
Studentnummer: 851656094
Begeleider: dr. M.J. van der Burg
Examinator: prof. dr. Gemma Blok
Datum van verschijnen 23-3-2022

Inhoudsopgave

Inleiding	1
1. Voorgeschiedenis van de grondwetsherziening	10
1.1 De eerste grondwetten	10
1.2 De grondwet van 1814 / 1815	12
1.3 De achtergrond van de grondwetsherziening	14
1.4 Buitenlandse invloed op de voorgeschiedenis beschouwd	17
1.5 Betekenis voor het historisch debat	18
2. De ideeën van de hoofdpersonen	20
2.1 J.R. Thorbecke	20
2.2 L.C. Luzac	22
2.3 J.M. de Kempenaer	24
2.4 L.D. Storm	26
2.5 D. Donker Curtius	28
2.6 Andere invloedrijke personen	29
2.7 Buitenlandse invloed op de hoofdpersonen beschouwd	31
2.8 Betekenis voor het historisch debat	31
3. Onderliggende ideologieën	32
3.1 Het liberalisme	32
3.2 Het conservatisme	38
3.3 Het katholicisme	40
3.4 Het protestantisme	42
3.5 Betekenis buitenland voor Politiek-theoretische context beschouwd	43
3.6 Betekenis voor het historisch debat	44
4. De totstandkoming van de grondwetsherziening	45
4.1 De commissie	45
4.2 De Ministerraad	47
4.3 De Tweede Kamer	49
4.4 Buitenlandse invloed op het proces beschouwd	51
4.5 Betekenis voor het historisch debat	51
5. Constitutionele situatie andere landen rond 1848	52
5.1 België	52
5.2 Engeland	54
5.3 Frankrijk	56
5.4 Duitsland	59
5.5 Constitutionele situaties met Nederland vergeleken	60
5.6 Betekenis voor het historisch debat	61

6. Constituties inhoudelijk vergeleken	62
6.1 De belangrijkste wijzigingen van 1848	62
6.2 De Belgische grondwet	62
6.3 De Engelse constitutie	64
6.4 De Franse constituties en charters	66
6.5 Duitse grondwetten.	69
6.6 Overeenkomsten en verschillen met betrekking tot vernieuwingen	72
6.7 Constituties vergeleken	76
6.8 Bijdrage aan het historisch debat	76
Conclusie	77
Summary	81
Literatuur	82

Inleiding

Tijdens de persconferenties van premier Rutte vanuit het ‘torentje’ in Den Haag stond op de vermoedelijk bewust zo ingerichte achtergrond het portret van Johan Rudolph Thorbecke. Het was alsof hij continu over de schouder van de premier mee keek. Vermoedelijk wilde de liberale premier laten zien dat hij zichzelf als politieke erfgenaam van, de over het algemeen als liberaal aangemerkte, Thorbecke zag. Maar bovendien verwijst het portret naar het belangrijkste wapenfeit van Thorbecke: de grondwet van 1848. Traditioneel krijgt deze grote grondwetswijziging een centrale plaats toebedeeld in de geschiedenis van Nederland en dan in het speciaal de geschiedenis van de Nederlandse staatsinrichting. Als ‘de grote man’ achter deze grondwetsherziening wordt over het algemeen Thorbecke aangewezen. Deze, volgens velen, grootste staatsman uit de Nederlandse geschiedenis was verantwoordelijk voor het schrijven van het grootste deel van de grondwetsherziening. De commissie die de grondwetsherziening moest schrijven bestond echter uit vijf leden, waaronder ook bekende namen zoals Dirk Donker Curtius en Lodewijk Luzac.

De grondwetsherziening van Nederland staat natuurlijk niet op zichzelf. In de eerste plaats was de eerste grondwet reeds in 1814 geschreven en in feite waren meerdere landen voorgegaan met het maken van een nieuwe grondwet. Deze constituties hadden over het algemeen met elkaar gemeen dat de idealen uit de verlichting in de grondwet opgenomen waren. Met name de ideeën van Montesquieu hadden veel invloed. Wat in de loop van de negentiende eeuw echter ook bleek was dat veel staatsvormen in het buitenland geen stand hielden en dat nieuwe revoluties zich voordeden. Nederland zelf had aanvankelijk ook een andere grondwet die, niet voor niets, in 1848 werd herzien. Het is onmogelijk om zeker te weten of Nederland zonder de grondwetsherziening ook in een revolutie of opstand was beland, maar in ieder geval hebben de schrijvers rekening kunnen houden met dingen die in het buitenland fout (of juist goed) gingen.

Bij de totstandkoming van de grondwetsherziening van 1848 waren deze voorbeelden uit het buitenland immers ook bij hen bekend. Het is de vraag in hoeverre deze zaken invloed hebben gehad op het proces. Uit de archieven van Thorbecke bleek dat hij zich in ieder geval bezig hield met meningen over de diverse buitenlandse staatsvormen en constituties (en overigens ook andersom). Uit de biografieën van de commissieleden blijkt dat er bovendien best veel kennis over de constitutionele situatie in het buitenland was. Van het proces tot de totstandkoming tot de grondwetsherziening van 1848 is sowieso bekend dat er discussies gevoerd werden over de werking van de buitenlandse constituties en in hoeverre deze als voorbeeld voor Nederland gebruikt moesten worden. Toch is de grondwet door Thorbecke zelf wel ‘typisch Nederlands’ genoemd¹.

¹ Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (vijfde druk, Amsterdam 2020) 476.

Om de daadwerkelijke invloed van het buitenland op de Nederlandse grondwet te achterhalen volstaat het niet om alleen de constituties met elkaar te vergelijken. Negatieve voorbeelden zouden hier bijvoorbeeld niet uit naar voren komen. Eerdere onderzoeken over buitenlandse invloed op de grondwet zijn vaak louter comparatief of richten zich alleen op de achtergrond van de ideeën die in de grondwet verwoord zijn. Dit onderzoek wil een volledig beeld geven van de manieren waarop het buitenland invloed heeft gehad op de grondwet van 1848. Hiertoe wordt de mogelijke invloed in alle delen van het proces onder de loep genomen.

Dit alles heeft geleid tot de volgende hoofdvraag:

Op welke manieren hebben buitenlandse voorbeelden hun weerslag gehad op de totstandkoming van Nederlandse Grondwet van 1848?

Het wetenschappelijk debat en het doel van het onderzoek

Dit onderzoek draagt daarmee tevens bij aan het debat rondom historische vergelijking / comparatieve geschiedenis, cultuurtransfer en *histoire croisée*. In de traditionele geschiedschrijving was er vaak sprake van historische vergelijking.² Aan de basis hiervan stond echter de nationale geschiedschrijving, verbonden aan de natiestaat. De eigen staat werd afgezet tegen andere staten. Het eigen, bijzondere karakter van de eigen staat was immers belangrijk.³ Bovendien lijkt het voor de hand liggend om de geschiedenis van verschillende landen met elkaar te vergelijken. Deze vergelijkende methode neemt echter bezwaren met zich mee die rond het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw aan het voetlicht werden gebracht.

Een antwoord op deze problemen van- en kritiek op de vergelijkende methode werd geformuleerd door de Franse Germanisten Michel Espagne en Michael Werner. Zij formuleerden een benadering die cultuurtransfer genoemd werd. Zij stelden dat niet de vergelijking tussen culturen maar de wisselwerking daartussen onderzocht moest worden.⁴ Waar men bij de vergelijkende methode meestal twee staten als te vergelijken eenheden namen, spreken Werner en Espagne van *aires culturelles* of *Kulturräumen*. Zo'n *aire culturelle* kan wel een natiestaat zijn, maar kan ook een regio of bijvoorbeeld een specifieke groep of organisatie zijn.⁵ Bovendien moest het ook mogelijk zijn om meer dan twee *aires culturelles* aan het onderzoek te onderwerpen. Ook richtte cultuurtransferonderzoek zich op veranderingen die optreden wanneer twee culturen met elkaar in contact komen.

² Martijn van der Burg, 'Inleiding' in: idem, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007) 9.

³ Joep Leerssen, 'De negentiende eeuw: taal, natie, staat en ras' in: idem, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets* (Amsterdam 1999) 76;

Jürgen Kocka, 'Comparison and beyond', *History and Theory* 42 (2003) 39.

⁴ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 9.

⁵ Ibidem.

Hierbij was er meer aandacht voor het dynamische samenspel tussen culturen.⁶ Bij cultuurtransfer is er vaak sprake van het lineaire proces van een fenomeen dat van de ene context (Kulturraum) in de andere werd geplaatst. Bij *histoire croissée* wordt echter duidelijk dat dit niet zo simpel is gezien er sprake is van wederzijds beïnvloeding en verschillende interacties. De wederzijdse waarneming staat dan ook centraal. Volgens Werner en Zimmermann begint de vervlechting al waar mensen elkaar waarnemen.⁷ Deze waarneming is al van invloed op het handelen van deze mensen en moet door historici geanalyseerd worden. Daarnaast moet de historicus kritisch kijken naar zichzelf en hoe hij zelf staat ten opzichte van wat hij onderzoekt. Zo moet hij zich afvragen in hoeverre het eigen perspectief verschilt van het perspectief in de beschreven periode.

In dit onderzoek is niet gekozen voor één van deze drie stromingen binnen de transnationale geschiedschrijving. De meerwaarde van dit onderzoek moet vooral de volledigheid zijn van de invloeden vanuit het buitenland op de Nederlandse grondwetsherziening van 1848. Hiervoor is het belangrijk om alle drie de benaderingen te gebruiken aangezien zij allen vraagtekens zetten bij strikt nationale benadering van het verleden. Iedere benadering kan extra informatie toevoegen. Van comparatieve geschiedenis zal sprake zijn wanneer grondwetten daadwerkelijk met elkaar worden vergeleken teneinde na te gaan wat de overeenkomsten en verschillen zijn. Van cultuurtransfer is sprake waar het gaat om de inpassing van in het buitenland ontstane ideeën in de Nederlandse context. Er is sprake van *histoire croisée* aangezien ook de waarneming en wederzijdse beïnvloeding een rol speelt. Wat de historische actoren wisten over het buitenland en hun perceptie daarvan, is relevant geweest. Zodoende staan in dit onderzoek de manieren van beïnvloeding centraal en niet eindproduct van de grondwet. Deze laatste wordt alleen besproken om het resultaat van de beïnvloeding te kunnen. Het is zodoende het samengaan van deze drie benaderingen die dit onderzoek van zijn volledigheid moet voorzien.

In deze scriptie zal veelvuldig gebruik worden gemaakt van het begrip 'invloed', een begrip dat al decennialang geproblematiseerd wordt in cultuurwetenschappelijk onderzoek. Het gaat te ver om in deze scriptie uitvoerig op dit begrip te reflecteren. 'Invloed' wordt gebruikt zo in het algemeen taalgebruik, namelijk – zoals gedefinieerd in *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* – de 'uitwerking van een gebeuren, een zaak, een persoon op iets of iemand anders'.

Het overkoepelende doel van dit onderzoek is kortom niet om definitieve uitspraken te doen over de uniciteit van de Nederlandse grondwet, of juist het gebrek aan eigenheid te onderstrepen, maar om een zo volledig mogelijk overzicht te geven van directe, indirecte, bewuste en onbewuste invloed die buitenlandse ontwikkelingen en voorbeelden hebben gehad op, ten eerste, de totstandkoming van de grondwet,

⁶ Ibidem, 11.

⁷ Peter van Dam, 'Vervlochten geschiedenis. Hoe *histoire croisée* de natiestaat bedwingt', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) afl. 1, 104.

ten tweede, op de hoofdpersonen die de grondwet schreven, bekritiseerden en invoerden, en ten derde, de formulering en inhoud van de eigenlijke grondwetsartikelen. Zo wordt tevens de wisselwerking die mogelijk heeft bestaan tussen constitutionele ontwikkeling binnen en buiten Nederland aan het voetlicht gebracht en kan het onderzoek als een toevoeging voor het eerder beschreven debat worden gezien door de drie stromingen te combineren.

Afbakening

Zoals gezegd is het onderwerp de buitenlandse invloed op de grondwetsherziening van 1848. Deze buitenlandse invloed is in dit onderzoek wel beperkt tot vier landen; België, Frankrijk, Engeland en de Duitse staten. Het vooronderzoek heeft uitgewezen dat dit de landen die echt invloed kunnen hebben gehad op de grondwet. De Zuid Europese landen komen nergens ter sprake, Oostenrijk valt in dit geval enerzijds nog onder de Duitse staten die besproken worden en was anderzijds geen liberaal voorbeeld. Datzelfde gold voor Rusland dat slechts genoemd wordt in de zin van dat men kennis heeft genomen van de situatie aldaar. Het enige land wat iets meer invloed heeft gehad is de Verenigde Staten. Zij hebben met name wel invloed gehad op de grondwet van 1814 en 1815. Er zijn echter geen aanwijzingen dat dit land ook ter sprake is gekomen rond 1848. Evengoed zal het voor de volledigheid wel kort ter sprake komen.

Qua periode begint dit onderzoek met de Bataafse 'staatsregeling' voordat Nederland onder Frans bestuur kwam. Deze 'eerste grondwet' wordt kort besproken. Iets uitgebreider zal ingegaan worden op de grondwet van 1815 omdat deze het basiswerk was dat op een aantal punten werd aangepast. Het accent ligt vanzelfsprekend op 1848 en de aanloop daarnaartoe. De constitutionele geschiedenis van de andere landen zal ook worden gevolgd tot op het punt dat de grondwetscommissie aan de slag ging. Internationale grondwetten die later of tegelijk geschreven werden konden immers niet als inspiratie dienen. Dat geldt wel voor diverse grondwetten die Frankrijk in de loop van de Franse revolutie heeft gekend.

Bij het concreet vergelijken van de diverse constituties is ervoor gekozen om de belangrijkste wijzigingen in de grondwetsherziening te volgen. In de historische bronnen wordt gesproken over twaalf veranderingen waarmee de koning akkoord moest gaan⁸. Deze twaalf (of in de praktijk zelf dertien) staan op de door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gesteunde website www.denederlandsegrondwet.nl. In hoofdstuk zes zullen deze veranderingen besproken worden. Van belang is het echter wel om te realiseren dat de hele rest van de grondwet, op een aantal taalkundige aanpassingen na, nog hetzelfde is gebleven als de grondwet van 1815, hetgeen het belang van de geschiedenis van deze grondwet aangeeft voor het beantwoorden van de hoofdvraag.

⁸ 'De grondwet van Thorbecke. 1848. Samenvatting, oorzaken en gevolgen, *Historiek online geschiedenismagazine*, <https://historiek.net/grondwet-thorbecke-1848-samenvatting/75675/>, Laatst bijgewerkt op 8 september 2020.

Status Questionis

Over de grondwet van 1848 is veel geschreven. Het is niet voor niets dat de gelegenheid is opgenomen in de canon van Nederland. Op de website *canonvannederland.nl* wordt de grondwetsherziening gepresenteerd als het begin van de Nederlandse democratie.⁹ Wel noemt deze website de Bataafse Staatsregeling als eerste Nederlandse grondwet en wordt zijdelings de grondwet van 1815 genoemd als eerste grondwet van het koninkrijk. De website noemt de grondwetsherziening van 1848 als begin van de Nederlandse democratie omdat het zorgde voor minder macht bij de koning en meer macht bij het kabinet. De website geeft ook een lijst met relevante literatuur. Hier vindt men naast inhoudelijke informatie over de grondwet, ook informatie over de Bataafse Revolutie en de Staatsregeling. Voor de grondwetsherziening zelf wordt verwezen naar algemene werken over Nederland en politiek in de negentiende eeuw. Drie boeken die er uitspringen qua relevantie zijn de biografie van Thorbecke door Remieg Aerts,¹⁰ *Het verhaal van de grondwet* van Wim Voermans¹¹ en bloemlezing *Het scheppende licht van de natie: het liberalisme volgens J.R. Thorbecke* onder redactie van Erik Swart.¹² Er wordt in deze dus eigenlijk vooral verwezen naar de Bataafse voorloper van de grondwet en naar de rol van Thorbecke. De rol van het buitenland is van ondergeschikt belang bij deze publicaties. Interessant is echter het werk onder redactie van Swart. Het betreft in feite een bundeling van teksten van Thorbecke die een beeld geven van 'zijn' liberalisme. Dit is dus niet alleen van toepassing op Nederland.

In algemene werken over de geschiedenis van Nederland is de aandacht in 1848 ook voornamelijk gericht op Thorbecke. In *Nederland: De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* van Han van der Horst wordt het hoofdstuk over de periode 1840 tot 1870 zelfs 'De professor' genoemd, verwijzend naar Thorbecke.¹³ Ook in *Verleden van Nederland*, van Geert Mak, Jan Bank en anderen, is dit het geval met de titel 'Kiesrecht in het Huis van Thorbecke'.¹⁴ Een algemenere, minder specifiek op Thorbecke gericht benadering biedt *Geschiedenis van de Nederlanden* van J.C.H. Blom en E. Lamberts.¹⁵ Deze publicaties hebben weinig oog voor de invloed vanuit het buitenland. In *Verleden van Nederland* worden gebeurtenissen in het buitenland genoemd als reden voor koning Willem II om de grondwet te laten herzien, maar daar blijft het bij. Blom vergelijk in zijn hoofdstuk over Nederland na 1830 veelvuldig

⁹ 'De Grondwet. De belangrijkste wet van Nederland', *Canon van Nederland*.

<https://www.canonvannederland.nl/nl/grondwet> laatst geraadpleegd op 9 juli 2021.

¹⁰ Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (vijfde druk; Amsterdam 2020).

¹¹ Wim Voermans, *Het verhaal van de grondwet. Zoeken naar wij* (Amsterdam 2019).

¹² Erik Swart, *De scheppende kracht van de natie. Het liberalisme volgens J.R. Thorbecke* (Amsterdam 2008).

¹³ Han van der Horst, *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* (tweede druk, Amsterdam 2002) 318-336.

¹⁴ Geert Mak, Jan Bank e.a., *Verleden van Nederland* (Amsterdam 2008) 356-362.

¹⁵ J.C.H. Blom en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (derde druk; Baarn 2003) 257-273.

Nederland met andere landen in West Europa, maar juist bij de paragraaf over de grondwet laat hij dit na.

Dat de grondwetsherziening vrijwel in één zin wordt genoemd met de naam van Thorbecke (en andersom) zorgt er ook voor dat wie studie doet naar de grondwetsherziening vrijwel direct terecht komt bij de biografieën van Thorbecke. De bekendste (meest recente) biografieën zijn de eerder genoemde biografie door Remieg Aerts, de andere is *Thorbecke* van Jan Drentje.¹⁶ Beide biografieën hebben als grote voordeel dat zij zeer uitvoerig ingaan op de grondwetsherziening, aangezien de naam van Thorbecke daar onlosmakelijk mee verbonden is. Eerdere biografieën van Thorbecke zijn al wat ouder en presenteren Thorbecke eerder als held van het verhaal dan als onderzoeksobject. Zowel Aerts als Drentje hebben naast hun biografie ook enkele artikelen aan Thorbecke geweid. Wat opvalt is dat Drentje Thorbecke vooral als filosoof en liberaal beschouwd terwijl Aerts Thorbecke meer vanuit verschillende invalshoeken beschouwd. Bovendien schreef Aerts ook een artikel over de transnationale geschiedenis van de grondwet.¹⁷ Hierin betoogt hij dat ontwikkelingen in het buitenland veel invloed hebben gehad op de grondwet, maar dat veelal is getracht om het aan te passen aan de Nederlands situatie en cultuur. Hierbij stelt hij vooral de grondwet van 1815 centraal.

Verder is de filosofische invalshoek van Drentje ook relevant, aangezien de filosofieën eveneens uit het buitenland afkomstig zijn en onder andere de Duitse invloed op Thorbecke ter sprake komt. Beide schrijvers geven zodoende wel input voor het beantwoorden van de hoofdvraag van dit onderzoek, maar nemen hierbij slechts een beperkt deel voor hun rekening. Het artikel van Aerts over de transnationale invloed op de grondwet is grotendeels gericht op de grondwet van 1814/1815, van Van Hogendorp. De grondwet van 1848 bespreekt hij korter. Wat hier vooral ontbreekt is een wat inhoudelijkere analyse. Desalniettemin zou dit artikel als startpunt kunnen dienen van dit onderzoek. Aangezien er duidelijke richtingen van buitenlandse invloed op de grondwet in terug te vinden zijn.

Andere boeken en artikels van die in de afgelopen tien jaar zijn verschenen trekken in twijfel of het terecht is dat Thorbecke 'alle eer krijgt' als het om de grondwet gaat. De grootste scepsis hierover toont Diederik Slijkerman in 'Wonderjaren', Gijsbert Karel van Hogendorp: wegbereider van Nederland' en andere artikelen.¹⁸ Hij wijst van Hogendorp en niet Thorbecke aan als de grote man achter het Nederlandse staatsbestel. Bovendien laat hij het ook niet na om op de grote rol van koning Willem II te wijzen. Een heel ander geluid komt er van de kant van Matthijs van de Waardt die Dirk Donker Curtius aanwijst als de grote man van de grondwetsherziening aangezien hij de grondwetsherziening in enigszins aangepaste

¹⁶ Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).

¹⁷ Remieg Aerts, 'Nationale beginselen? Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw', *BMGN – Low Countries Historical Review* 124 (2009) 580-598.

¹⁸ Diederick Slijkerman, *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013).

versie door het parlement heeft geloodst. Het leven van Donker Curtius en zijn rol in de grondwetsherziening beschrijft hij in de biografie 'De man van 1848'.¹⁹ Zowel Slijkerman als van de Waardt benoemd de rol van het buitenlandse voorbeeld voor hun hoofdpersonen, al is dit uiteraard niet het hoofdonderwerp. Voor de status questionis is dit van belang aangezien de rol van deze andere personen dus niet onderschat mag worden en de invloed van het buitenland op hen dus eveneens relevant is.

In het vrij recent verschenen boek *Wereldgeschiedenis van Nederland*, staat de beïnvloeding van het Nederland door het buitenland (en andersom) centraal.²⁰ Adriejan van Veen heeft hierin een artikel geschreven over de grondwetsherziening van 1848.²¹ Dit artikel is echter weinig gedetailleerd en hier en daar ongenueanceerd. Zo richt hij zich voornamelijk op Thorbecke en wijst hij erop dat Thorbecke het aansluiten bij Europa belangrijk vond, maar neemt hij niet mee in zijn overweging dat Thorbecke eveneens van mening was de grondwet echt Nederlands moest zijn. Een juiste constatering van Adriejan van Veen is dat de gebeurtenissen in Europa het proces in Nederland hebben versneld, maar dat zegt inhoudelijk niet zoveel over de manieren waarop het buitenland de grondwet inhoudelijk heeft beïnvloed. Andere facetten zoals de buitenlandse inspiratie van de grondwetmakers worden ook wel kort genoemd maar met zo weinig detail dat deze publicatie voor de beantwoording van de probleemstelling van dit onderzoek, nauwelijks als bron kan dienen.

Er zijn meer bronnen die wel een deel van de hoofdvraag beantwoorden en qua methodiek meer in de richting gaan van dit onderzoek. Een belangrijk voorbeeld is het proefschrift van Martijn van der Burg dat belangrijke informatie geeft over de beïnvloeding van de Nederlandse staatsvorming door Frankrijk in de Napoleontische tijd.²² Hij gebruikt hierbij een combinatie van comparatieve geschiedenis en cultuurtransfer.

Een ander werk dat veel informatie geeft en delen van de hoofdvraag beantwoordt is *De metamorfose van Nederland* van Niek van Sas.²³ Dit werk (een verzameling van artikelen verschenen in de jaren tachtig en negentig) stelt in feite de natiestaat Nederland centraal en de vorming hiervan gedurende de negentiende eeuw. Het onderwerp is niet buitenlandse beïnvloeding, en het gaat niet specifiek over de grondwet van 1848. De studie geeft echter wel zodanig veel informatie over deze twee zaken dat het zeer relevant is gebleken voor dit onderzoek. Een belangrijke reden hiervoor is dat het oog heeft voor de hele geschiedenis van de Nederlandse

¹⁹ Mathijs van de Waardt, *De man van 1848. Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2019).

²⁰ Lex Heerma van Voss e.a. ed., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018).

²¹ Adriejan van Veen, '1848. De "on-Nederlandse grondwet"' in: Lex Heerma van Voss e.a. ed., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 397-402.

²² Martijn van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd. 1799-1813* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007).

²³ Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland* (Amsterdam 2004).

staatsvorming rond de negentiende eeuw, waardoor het rekening houdt met veel details die voor dit onderzoek bruikbaar zijn.

Zoals gezegd is het artikel van Aerts over de transnationale invloed op de grondwet het gene dat het beste aansluit op dit onderzoek. In feite gaat dit onderzoek verder waar het artikel van Aerts is gestopt. Er zal meer gedetailleerd worden gekeken naar de beïnvloeding door het buitenland op de grondwetsherziening van 1848, waarvan de door Aerts uitgebreid besproken grondwet van 1815 slechts als eerste door het buitenland beïnvloedde deel van het proces beslaat.

Opzet van het onderzoek

Zoals gezegd analyseert dit onderzoek het hele proces van de grondwetsherziening en de invloed van het buitenland daarop. In het eerste hoofdstuk zal de voorgeschiedenis bekeken worden de buitenlandse invloed daarop. Speciale aandacht hierbij is er voor de grondwet van 1815 die als startpunt is genomen in 1848 en waarvan veel is behouden. In het tweede hoofdstuk worden de hoofdrolspelers van de grondwetsherziening geanalyseerd en bekeken welke invloed het buitenland op hen heeft gehad. Vervolgens worden in hoofdstuk 3 ideologieën en ideeën die in de debatten rond de grondwet een rol speelden onder de loep genomen. Uiteraard worden ook hier de buitenlandse invloeden en achtergronden besproken. Er is dan reeds onderzocht welke invloed het buitenland op voorhand al had op de grondwetsherziening, middels de invloed op de voorgeschiedenis en eerdere grondwetten, de invloed op de hoofdpersonen en de invloed op de ideologieën die de debatten zouden beheersen. In hoofdstuk 4 zal vervolgens de totstandkoming van de grondwetsherziening zelf bekeken worden. Meer praktisch zal hier naar voren komen hoe buitenlandse voorbeelden concreet een rol spelen in de gevoerde discussies. Ook zal hier iets terug te zien zijn van de eerder besproken invloed op de hoofdpersonen en de ideologieën. Aangezien de constitutionele situatie in het buitenland bepalend kan zijn geweest hoe Nederlandse actoren naar de grondwet en de voorbeelden uit het buitenland hebben gekeken en om na te gaan in hoeverre de Nederlandse situatie op enige wijze vergelijkbaar was met die in het buitenland, wordt in hoofdstuk 5 de geschiedenis van België, Engeland, Frankrijk en de Duitse staten besproken. Uiteindelijk vergelijkt hoofdstuk 6 de constituties van deze landen met de Nederlandse constitutie van 1848 en kan vast worden gesteld wat de directe invloed vanuit het buitenland de grondwet is geweest.

Deze opzet van de scriptie komt overeen met de volgende deelvragen:

- Welke invloed heeft het buitenland gehad op de voorlopers van de grondwet van 1848?
- Welke invloed heeft het buitenland gehad op de voorgeschiedenis van de grondwetsherziening?
- Welke invloed kan het buitenland hebben gehad op de schrijvers en andere nauw betrokkenen van de grondwetsherziening van 1848 gehad?

-Welke invloed kan het buitenland hebben gehad op de heersende ideologieën en ideeën binnen de Nederlandse overheid rond 1848?

-Hoe vergelijkbaar was de situatie van Nederland anno 1848 met de situatie in België, Frankrijk, Engeland en Duitsland?

-Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de constituties van Nederland, België, Frankrijk, Engeland en Duitsland rond 1848 en daarvoor?

In de conclusie kan vervolgens worden vastgesteld op welke manieren buitenlandse invloeden hun weerslag hebben gehad op de Nederlandse grondwet van 1848.

Teneinde de hoofd- en deelvragen te beantwoorden wordt gebruik gemaakt van zeer uiteenlopende bronnen. De in de status questionis besproken secundaire bronnen worden in feite bij elkaar gevoegd voor een breder perspectief. Daarnaast vragen diverse subonderwerpen om aparte bronnen. Deze bronnen kunnen secundair of primair zijn. Secundair zijn bijvoorbeeld bronnen over de geschiedenis van het liberalisme en het katholicisme in de negentiende eeuw of de specifieke geschiedenis van de grondwet van een ander land. Primair zijn bijvoorbeeld de brieven van Thorbecke waarin hij schrijft over de gebeurtenissen rondom de grondwetsherziening. Ook zijn eigen kritiek over het eindresultaat is van belang. Daarnaast worden de hoofdpersonen deels besproken aan de hand van 'levensberigten' die na hun dood over hen geschreven zijn. Deze bronnen geven veel informatie over de achtergrond van deze personen, maar hebben niet als oogmerk om objectief te zijn. De besproken personen zijn hier de helden van hun eigen levensverhaal. Dit vraagt waakzaamheid bij het gebruiken van deze informatie, maar kan met het oog gericht op de vraagstelling, belangrijke informatie verschaffen. Archiefmateriaal dat is bestudeerd is voornamelijk afkomstig uit het grote archief van Thorbecke. Tot slot worden diverse constituties met elkaar vergeleken, waarbij deze constituties zelf tevens de bronnen vormen. Op deze wijze ontstaat een beeld van de wisselwerking tussen nationale en internationale actoren die ten grondslag heeft gelegen aan de vorming van de grondwetsherziening van 1848.

1. Voorgeschiedenis van de Grondwetsherziening

De Nederlandse grondwet en de naam van Johan Rudolf Thorbecke zijn sterk met elkaar verbonden. De voornaamste reden hiervoor is dat hij als de hoofdrolspeler in het tot stand komen van de grondwetsherziening van 1848 wordt gezien. Zoals dit woord echter al aangeeft gaat het hier om een herziening van een al bestaande grondwet. De basis voor deze herziening was de grondwet van 1815, die zijn inspiratie ook weer ergens anders vandaan haalde. In dit hoofdstuk zal de voorgeschiedenis van de grondwetsherziening bekeken worden. Wat is er aan de grondwetsherziening vooraf gegaan en wat leidde tot het herzieningsbesluit? Bovendien zal er ook in dit stadium al gekeken worden naar de buitenlandse invloeden op de grondwetsherziening.

1.1 De eerste grondwetten

Het principe van een grondwet of constitutie bestaat al eeuwen. Vandaag de dag wordt onder een grondwet of constitutie verstaan: een democratische constitutie in een moderne staat. Deze denkwijze komt uit de Verlichting. De eerste democratische grondwet, die mede was gebaseerd op de ideeën van de Verlichting, was de grondwet van de Verenigde Staten in 1787. Twee jaar later volgde in Europa de Franse revolutie. Gedurende de Franse revolutie werden er diverse grondwetten opgesteld en steeds weer vervangen. In de eerste grondwet van 1791 werd de koning nog beschermd; in 1793 volgde een bijzonder progressieve grondwet die in 1795 weer werd vervangen door een wat conservatievere, waaraan het bewind van Napoleon een einde maakte. Napoleon presenteerde zich als beschermer van de Franse revolutie.²⁴ In zijn constituties regelde hij echter een strak georganiseerd ondemocratisch bestuur dat een einde moest maken aan de bestuurlijke chaos. Tussen 1799 en 1804 volgden diverse constituties onder Napoleon Bonaparte, die van Frankrijk eerst een consulaat en later een keizerrijk maakte. Daarnaast werd de 'Code Napoleon' geïntroduceerd. Toen Napoleon grote delen van Europa aan zijn keizerrijk toe wist te voegen kwamen deze landen ook onder invloed van deze Franse grondwet te staan.

In Nederland, waar de Bataafse Republiek was uitgeroepen, was ondertussen in 1798, onder de noemer 'Staatsregeling voor het Bataafsche Volk', de eerste grondwet een feit geworden. Hoewel de naam 'Staatsregeling' anders doet vermoeden en de grondwet van 1814 vaak als eerste grondwet van Nederland wordt aangewezen, was de Bataafse Staatsregeling van 1798 inderdaad de eerste liberale grondwet. De 'Staatsregeling' was grotendeels gebaseerd op de ideeën van de Verlichting en meer in het speciaal op de in 1789 opgestelde *Verklaring van de rechten van mens en burger*.²⁵ De Bataafse Revolutie had een einde gemaakt aan het volgens velen

²⁴ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 38.

²⁵ Mart Rutjes, 'Een nationale grondwet in een Wereldrevolutie', in: Lex Heerma van Voss e.a. ed., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 358.

absolutistische bestuur van stadhouder Willem V en ongelijkheid tussen adel en burgerij. De revolutie was lang niet zo heftig geweest als in Frankrijk. Van bloedvergieten was nauwelijks sprake geweest. De patriotten die het initiatief tot de revolutie hadden genomen waren wel sterk beïnvloed door de Franse Verlichtingsidealen. Niet voor niets werd de revolutie ondersteund door het Franse leger. Hier tegenover stond dat de Bataafse republiek zich ook sterk aan Frankrijk verbond. Een eis die de Fransen stelden was dat er een grondwet gemaakt zou worden. Dit werd de Staatsregeling van 1798. Niet alleen gaven de Fransen die opdracht, in de praktijk waren zij ook betrokken bij het opstellen van deze grondwet, in de personen van Charles Delacroix en Brahmah Ducange. Delacroix was zelf betrokken geweest bij het opstellen van één van de revolutionaire Franse constituties en kreeg als ambassadeur de opdracht om in de Bataafse Republiek een grondwet naar het voorbeeld van de Franse grondwet van 1795 te bewerkstelligen.²⁶ Omdat hij geen Nederlands sprak, was het in de praktijk de Franse journalist, schrijver en diplomaat Ducange, die wel vloeiend Nederlands sprak, die de honneurs waarnam. Het doel was dus een grondwet naar het voorbeeld van de Franse grondwet van 1795, die later in dit hoofdstuk besproken zal worden. Onder Ducange werd het echter geen letterlijke kopie en kwamen er een aantal specifiek Nederlandse onderdelen in naar voren.²⁷

Ook de 'Staatsregeling' was geen lang leven beschoren. In 1801 veranderde de grondwet onder invloed van Napoleon en dit gebeurde opnieuw in 1805 om nog geen jaar later vernieuwd te worden bij het aantreden van Lodewijk Napoleon als eerste koning van het koninkrijk Holland. Toen dit koninkrijk in 1810 werd opgeheven en Nederland als deel van het Franse keizerrijk werd gezien, was de Franse grondwet weer van kracht.

Toen Napoleon eenmaal verslagen was en het congres van Wenen had besloten dat Nederland en België gezamenlijk een nieuw koninkrijk zouden vormen, werd het tijd voor een nieuwe grondwet. In 1814 werd onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp een grondwet opgesteld die, met nog een aanpassing in 1815, de basis vormde waarvan in 1848 de herziening zou plaatsvinden.²⁸

Frankrijk en Nederland waren niet de enige landen die aan het einde van de achttiende, begin van de negentiende eeuw constituties opstelden die op de idealen van de Verlichting gebaseerd waren. Het is aannemelijk dat diverse landen hierin elkaar ook als voorbeeld genomen hebben. Zeker de Amerikaanse grondwet was voor velen een voorbeeld.²⁹ Op de geschiedenis van de Nederlandse constituties had echter

²⁶ Arthur Elias, 'La néerlandicité de la constitution de 1798', *Annales historiques de la Révolution française* 326 (2001) 43–52 aldaar 47.

²⁷ Ibidem, 48.

²⁸ Diederick Slijkerman, 'Thorbecke pronkte vooral met andermans veren', *De Volkskrant*, 9 december 1998.

²⁹ Frans Verhagen, 'Founding Fathers. De mannen die Amerika groot maakten', *Historisch Nieuwsblad* JAARGANG (2016) afl. 10.

vooral Frankrijk een grote rol. Deze rol was veelal direct: de Bataafse republiek was tot stand gekomen met behulp van Frankrijk en in de eerste de beste grondwet verbond de republiek zich ook met Frankrijk. De bedoeling van de Bataafse grondwet was dat het fundament ook Frans zou zijn.³⁰ Napoleon Bonaparte wenste de grondwet toch aan te passen aangezien hij en minister Talleyrand vonden dat de Bataafse grondwet niet functioneerde. Zo werd Nederland een koninkrijk onder de broer van Napoleon en kwam later gewoon onder het Franse keizerrijk te vallen. Historicus Matthijs Lok geeft aan dat het centralistische systeem van het Franse keizerrijk altijd dominant is gebleven in Nederland.³¹

1.2 De grondwet van 1814 / 1815

De grondwet die in 1848 werd herzien was niet de Napoleontische of Bataafse grondwet, maar de grondwet van 1814/1815 die werd ontworpen onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp. In 1814 werd de grondwet gemaakt zodra de Franse troepen het land hadden verlaten. In 1815 werden Nederland en België samengevoegd tot één koninkrijk. De grondwet moest toen aan de nieuwe situatie worden aangepast. Historicus Diederick Slijkerman stelt dat niet Thorbecke maar Van Hogendorp de vader van het Nederlandse democratische bestel is.³² Zeker is dat deze grondwet de basis heeft gelegd voor onze huidige staatsinrichting.³³ Uiteindelijk was deze grondwet immers ook degene die in 1848 herzien werd. Hoewel er al enkele eerdere aanpassingen waren geweest was het dus wel het startpunt van Thorbecke. Hoewel hij uiteraard veel kritiek had op deze grondwet was Thorbecke over het algemeen opmerkelijk lovend over van Hogendorp. Hij was van mening dat van Hogendorp precies het goede had gedaan in de situatie van dat moment.³⁴ Wat wellicht eveneens hielp was dat ook van Hogendorp zelf later een aantal maal aan had gedrongen op een herziening van de grondwet.³⁵

Gijsbert van Hogendorp was vóór de napoleontische oorlog al Orangist. Hij steunde stadhouder Willem V. Toen de Bataafse revolutie een feit was werd hij dan ook aan de kant geschoven. In zijn jeugd had hij enige tijd in Pruisen gebivakkeerd, in dienst van het Pruisische leger. In deze tijd studeerde hij veel op de werken van liberale filosofen en de Verlichting. Wellicht dat daar zijn interesse in politiek en constituties is ontstaan. In 1799 schreef hij reeds een boek waarin hij de Unie van Utrecht, die als een soort grondwet gezien kon worden, wilde herzien. Wat hij in ieder geval aangaf te willen is dat de macht van de prins van Oranje in de wet zou worden

³⁰ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 36.

³¹ Matthijs Lok, “Op een gelijksoortige klip schipbreuk leiden”. De politieke argumentatie van voormalige napoleontische bestuurders in de grondwetscommissie van 1814’, *Leidschrift* 19 (2004) afl. 3, 89-105, aldaar 104.

³² Diederick Slijkerman, ‘Vader van Nederland. Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1843)’ *De Gids* JAARGANG (2014) afl. 2.

³³ Remieg Aerts, ‘Het eigenlijke begin van Nederland’ *De Gids* JAARGANG (2014) afl. 2.

³⁴ Jan Drentje, ‘Thorbecke was vol lof over Van Hogendorp’, *De volkskrant* 24 december 1998.

³⁵ Van Sas, *Metamorfose*, 479.

vastgelegd.³⁶ In 1809 begon hij al met het schetsen van een nieuwe grondwet voor na de Franse overheersing.

Van Hogendorp was eigenlijk gedurende zijn hele carrière trouw aan Oranje en in zijn activiteiten ten aanzien van het landsbestuur stond ook altijd de macht van de Oranjes centraal. Waarschijnlijk werd hij mede hierdoor lang gezien als conservatief.³⁷ Toch liet Van Hogendorp in de loop der tijd een steeds liberaler gezicht zien.³⁸ Hij beijverde zich al snel voor een grondwet, maar drong later ook aan op een grondwetsherziening. Hoewel dit mogelijk mede een gevolg was van de opvallend slechte verhouding met koning Willem 1.³⁹ Van Hogendorp kende Willem al als kind toen hij in dienst van diens vader, stadhouder Willem V, was.

Van grote invloed op de vorming van Van Hogendorp waren zijn reizen naar Amerika en Engeland. In 1783 begeleidde hij de eerste Nederlandse gezant naar het net van Engeland afgescheiden Amerika. Hij bleef hier een half jaar om de Amerikaanse politiek te bestuderen. Hij wilde zien hoe de verlichtingsdenkbeelden in de praktijk werkten.⁴⁰ Iets belangrijks wat hij daar leerde was hoe budgetrecht ingezet kon worden door volksvertegenwoordigers om invloed uit te oefenen op inkomsten en uitgaven van de staat. Deze kennis zou hij later toepassen in de grondwet van 1814.⁴¹ Hij ontmoette daar onder andere John Adams, Thomas Jefferson en George Washington, in wiens huis hij zelfs verbleef. Overigens had Van Hogendorp niet veel met Washington, maar met Jefferson hield hij nog lang contact via briefwisselingen. Hiermede had hij van dichtbij meegemaakt hoe de nieuwe staat werd ingericht en hoe hun grondwet tot stand kwam.⁴² Het is niet ondenkbaar dat het hem als Orangist heeft geraakt dat het Engelse koningshuis door de Amerikanen opzij was geschoven. Op zijn terugreis stopte hij nog in Engeland waar hij eerste minister William Pitt, die een grote rol zou spelen bij het congres van Wenen, ontmoette. Ook in Engeland bestudeerde hij het functioneren van de staat. Deze kennis nam hij eveneens mee in de ontwikkeling van de Nederlandse grondwet.

De ervaring van Van Hogendorp in Duitsland, Amerika en Engeland zal er aan hebben bijgedragen dat hij door koning Willem I tot minister van buitenlandse zaken werd benoemd, nadat van Hogendorp, als deel van het driemanschap in 1813, hem had verzocht het koningschap te aanvaarden. Een jaar later kreeg hij ook de leiding over het opstellen van een grondwet. Zijn eigen werk, wat hij jaren geleden al had

³⁶ J.T. Buijs, 'Een monument voor Hogendorp', *De Gids* 21 (1864) 89.

³⁷ Diederik Slijkerman, 'Van Hogendorps schatplichtigheid aan de Amerikaanse Revolutie', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Wijerman* 26 (2003) 199.

³⁸ Slijkerman, 'Schatplichtigheid', 199.

³⁹ Hans Schoots, 'Willem I: koning dankzij Van Hogendorp', *Historisch Nieuwsblad* JAARGANG (2011) afl. 2, 38.

⁴⁰ Martijn van der Burg en Twan Peters, 'De Amerikaanse reizen van Gijsbert Karel van Hogendorp en Alexis de Tocqueville' in: Irene Broekhuijse en Jan Willem Sap ed., *De Amerikaanse droom van Tocqueville* (Nijmegen 2016) 19-36, aldaar 21.

⁴¹ *Ibidem*, 22.

⁴² Slijkerman, 'Thorbecke pronkte'.

geschreven, vormde hiervoor de basis. Een jaar later werd deze grondwet onder zijn leiding aangepast vanwege het samengaan met België. Later (en hoewel in die tijd officieel al met pensioen) zou van Hogendorp overigens een van de weinige Nederlandse staatslieden zijn die begrip had voor de Belgische afscheiding.⁴³ In de jaren daarna pleitte hij ook meermalen voor de invoering van directe verkiezingen en ministeriële verantwoordelijkheid.

De grondwetten van 1814 en 1815 hadden als voornaamste doel om een krachtig landsbestuur neer te zetten en de monarchie in de wet te verankeren. Inhoudelijk baseerde de grondwet zich grofweg op de situatie van voor 1795, maar uiteraard moest het ook aansluiten op de grondwetten onder Napoleontisch bestuur. Thorbecke gaf aan dat deze grondwet 'een verschoonlijke vergissing' was: Van Hogendorp kon door de situatie niet anders dan de grondwet aan te laten sluiten op de bestaande situatie zoals die in 1795 in de Bataafs-Franse tijd was ontstaan.⁴⁴

Dit betekende dat de Franse constituties erg veel invloed hebben gehad op deze grondwet. Wel werden in deze grondwet extra rechten voor provincies en steden opgenomen, hetgeen terug te voeren is naar de situatie van de Verenigde Nederlanden⁴⁵ en was er sprake van een indirect gekozen parlement. In 1815 werd voor het eerst het tweekamerstelsel ingevoerd. Van Hogendorp had hier een jaar eerder al voor gepleit maar vond daar destijds geen meerderheid voor. Mogelijk volgde hij hierin het voorbeeld van Amerika dat voor een tweekamerstelsel had gekozen om de kleinere staten te beschermen.

1.3 De achtergrond van de grondwetsherziening

De grondwet van 1815 heeft gedurende zijn bestaan continu onder vuur gelegen. Een reden hiervoor was de wens van meer liberale politici dat de grondwet liberaler moest worden. Een andere reden was onvrede vanuit België, waar al bij het instemmen van de grondwet van 1815 protest was aangetekend. Een derde mogelijke reden was dat koning Willem I, hoewel hij zelf opdracht had gegeven tot het opstellen van de grondwet, hier heel ruim mee omging, hetgeen zijn verhouding met Gijsbert Karel van Hogendorp deed verslechteren.⁴⁶ Koning Willem I was opgegroeid in Engeland nadat zijn vader, stadhouder Willem V, daar naartoe was gevluht na de Bataafse revolutie. Hij was eerder enige tijd vorst van de Duitse staat Nassau-Oranje-Fulda tot Napoleon het innam. Zowel zijn moeder als zijn echtgenote waren Pruisische prinsessen. Zowel Engeland als de Duitse staten zullen zodoende invloed op hem en zijn manier van

⁴³ Jan Romein en Annie Romein-Verschoor, 'Gijsbert Karel van Hogendorp' in: idem, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1977) 603.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Slijkerman, 'Vader van Nederland', 7.

⁴⁶ P.J. Blok en P.C. Molhuysen, 'Hogendorp, Gijsbert Karel van', *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek. Deel 2* (Leiden 1912) 587-593, aldaar 589.

regeren hebben gehad. In ieder geval was koning Willem I in de praktijk een verlicht, doch autocratisch vorst.⁴⁷

Toen in 1830 België zich afscheidde van Nederland en een nieuwe, veel liberalere grondwet opstelde, nam ook in Nederland de roep om een grondwetsherziening in Nederland toe. Pogingen hiertoe werden echter stelselmatig in de kiem gesmoord. Luzac, één van de leden van de commissie achter de grondwetsherziening van 1884, schrijft zelfs dat de regering tussen 1831 en 1839 iedere keer als zich de kans voordeed dat in een vergadering een mogelijk grondwetsherziening ter sprake zou komen, deze vergadering niet door liet gaan vanwege 'buitenlandse aangelegenheden'⁴⁸. Van Hogendorp constateerde in 1824 al diverse gebreken en onvolkomenheden maar zag op dat moment nog geen reden voor een echte herziening, aangezien een grondwet volgens hem duurzaam moest zijn.⁴⁹

Rond 1830 was Thorbecke nog niet politiek actief. Na een periode in Duitsland was hij in 1825 hoogleraar geworden te Gent wat hij tijdens de Belgische opstand in 1830 moest ontvluchten. In 1831 werd hij hoogleraar in Leiden. Studenten zetten hem in 1835 aan tot het geven van colleges over de grondwet.⁵⁰ Dit is het moment geweest waarop Thorbecke zich verder in de grondwet van 1815 verdiepte. In zijn colleges analyseerde Thorbecke de grondwet historisch in vergelijking met andere grondwetten. Uit deze collegereeks komt uiteindelijk Thorbeckes' *Aantekening op de Grondwet* voort uit 1839. Een jaar later volgde zijn *Proeve van herziening der grondwet*.

Intussen waren aan het begin van de jaren dertig van de negentiende eeuw, in de Tweede Kamer, meer liberale politici ten tonele verschenen die een herziening van de grondwet bovenaan hun agenda hadden staan.⁵¹ De koning wilde hier echter niets van weten. Maar in 1840 kwam deze grondwetswijziging alsnog. Omdat Nederland in 1839 werd gedwongen om België te erkennen, moest de grondwet ook noodgedwongen worden aangepast. Hiervoor moest de Tweede Kamer de grondwet weer helemaal onder de loep nemen. Er volgden felle discussies waarin ook gebruik gemaakt werd van het werk van Thorbecke (in 1840 voor het eerst actief in de Tweede Kamer) en Dirk Donker Curtius, die eveneens voorstellen voor een grondwetsherziening had gedaan. De discussies over de grondwet bleken vooral tegen koning Willem I gericht, die daarop zijn conclusies trok en plaats maakte voor zijn zoon die als koning Willem II ingehuldigd zou worden. In de nieuwe grondwet werd, naast het schrappen van België als onderdeel van het koninkrijk, ook voor het eerst

⁴⁷ 'De Staatsvorm', *De Nederlandse grondwet*, https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vialcmhujas1/de_staatsvorm, laatst geraadpleegd op 1 oktober 2021.

⁴⁸ G.W. Vreede, 'Levensbericht van Mr. Lodewijk Casper Luzac', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1862) 204.

⁴⁹ Slijkerman, 'Andermans veren', 1.

⁵⁰ C. van Vollenhoven, 'Professor Thorbecke (1831-1849)', *De Gids* 94 (1930) 125.

⁵¹ Niek van Sas, 'Metamorfose', 471.

strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid opgenomen. Maar tot frustratie van meerdere liberalen was er nog geen politieke ministeriële verantwoordelijkheid. Daarnaast werd het kiesrecht voor de besturen van gemeenten en provincies wettelijk vastgelegd.⁵²

Hoewel dit belangrijke eerste stappen waren, bleef een radicale aanpassing van de grondwet uit. Dit leidde ertoe dat enkele van de grootste voorvechters van een grondwetswijziging tegen de grondwetswijziging van 1840 stemde.⁵³ In 1844 diende de Tweede Kamer een verzoek in bij koning Willem II om een vergaande grondwetsherziening te realiseren. De koning willigde dit niet in. Daarop dienden negen Tweede Kamerleden, onder leiding van Thorbecke, het zogenaamde 'Negenmannen-voorstel' in, hetgeen in feite alsnog een vergaande grondwetsherziening behelsde. Geheel conform hun eigen verwachting werd dit voorstel, begin 1845, door de Tweede Kamer afgewezen. De Negenmannen waren het overigens over weinig dingen gezamenlijk eens geworden. Het resultaat was een compromis waarin per onderdeel de meerderheid bepalend was geweest. Ondanks de afwijzing van hun voorstel nam de steun voor een grondwetswijziging echter wel toe. Opvallend detail is dat het Negenmannen-voorstel door sommige Tweede Kamerleden on-Nederlands werd genoemd.⁵⁴ De belangrijkste reden dan hun voorstel werd weggestemd was overigens dat meerdere Tweede Kamerleden op zich niet tegen de voorstellen waren, maar het alleen konden accepteren indien het initiatief van de koning uit zou gaan.⁵⁵

Dat initiatief zou twee jaar later volgen. Overigens had later in 1845 kamerlid G.I. Bruce een sterk afgezwakt voorstel tot grondwetsherziening gedaan en werden aan het begin van 1847 zesentwintig verduidelijkingen op de grondwet ingediend door de regering. Via de liberale pers werd ook de bevolking steeds meer aangesproken op het liberale gedachtengoed.⁵⁶ Dat de Nederlandse bevolking op deze manier ook werd aangesproken had de kans op het overwaaien van de revoluties in Frankrijk en de Duitse staten aan het begin van 1848, groter kunnen maken. De traditionele lezing is ook dat koning Willem II, na het vernemen van het nieuws over de revolutie in Frankrijk die oversloeg naar de Duitse staten, uit angst zelf slachtoffer te worden, op dertien maart besloot om met een grondwetsherziening in te stemmen. Overigens wordt tegenwoordig wel betwist dat dit de enige reden is geweest voor het besluit van de koning. Zo wijst historicus Diederik Slijkerman erop dat koning Willem II altijd al wat liberale ideeën had gehad en tonen bronnen over zijn contacten met liberale Tweede

⁵² Ibidem.

⁵³ Vreede, 'Levensberigt Luzac', 211.

⁵⁴ Dit betrof vooral de conservatieve kamerleden. De negen mannen waren: J.R. Thorbecke, S. baron van Heemstra, E.W. van Dam van Isselt, J.H. Graaf van Rechteren van Appeltern, L.D. Storm, S.H. Anemaet, B. Wichers, J.M. de Kempnaer en L.C. Luzac.

⁵⁵ 'Negenmannen-voorstel in 1844', *parlement.com*, https://www.parlement.com/id/vj38jvam82wy/negenmannen_voorstel_in_1844, laatst geraadpleegd op 9 juli 2021.

⁵⁶ Van Sas, 'Metamorfose' 472.

Kamer leden aan dat hij hen niet echt vijandig gezind was. Vooral niet aangezien de meeste van hen het behoud van het koningshuis wel belangrijk vonden. De koning had in zijn jeugd ook al kennis gemaakt met Franse liberale ideeën en had zichzelf ook verzet tegen de autocratische regering van zijn vader.⁵⁷ Jeroen van Zanten, biograaf van koning Willem II, wijst erop dat Willem II aanvankelijk inderdaad niet afwijzend tegenover het liberale denken stond. Eenmaal koning constateerde hij echter dat liberale beginselen soms voor ernstige problemen konden zorgen, zoals in Rusland toen al het geval was.⁵⁸ Bovendien zag hij dat het in een liberaler land als Engeland evenmin helemaal rustig was. In Engeland groeide op dat moment namelijk het chartisme dat voor de rechten van arbeiders en uitbreiding van het kiesrecht opkwam.⁵⁹ Door deze zaken was hij aan de beginselen van het liberalisme gaan twifelen en wantrouwde hij liberale voorvechters in de politiek. Van de andere kant had hij in het verleden louter positieve ervaringen gehad met Thorbecke. Bovendien bleef hij zichzelf wel verdiepen in liberale ideeën.⁶⁰ Hoe de koning ook tot zijn beslissing kwam: de situatie in het buitenland heeft tenminste een katalyserende werking gehad. Het zou, indien hij zich ook oprecht achter de liberale standpunten kon scharen, alleen maar sterker zijn geweest aangezien ook die liberale standpunten veelal een buitenlands beginsel zouden hebben gehad.

De koning besloot hierop om Lodewijk Luzac te ontbieden met de vraag of hij de leiding wilde nemen in het vormen van een nieuwe grondwet en regering. Jeroen van Zanten wijst vooral ook op het belang van het laatste. Aangezien de huidige regering ontslag had genomen en er toch een crisissituatie aan het ontstaan was, wilde de koning zo snel mogelijk een nieuwe regering en hij besepte zich dat deze regering een nieuwe grondwet moest opstellen.⁶¹ De koning werd in deze periode echter ook onder druk gezet door onder andere Adriaan van Bevervoorde, een radicaal liberale journalist. Deze organiseerde zelfs een kleine oproer, waarschijnlijk in samenspraak met Donker Curtius.⁶² De koning voelde zich zodoende op meer dan één manier onder druk gezet toen hij Luzac ontbood. Luzac was echter van mening dat hij niet de juiste man was om de regering en de grondwetsherziening te leiden en stelde voor om een commissie samen te stellen met daarin onder andere Thorbecke die voorzitter zou worden.⁶³

1.4 Buitenlandse invloed op de voorgeschiedenis beschouwd

De invloed van het buitenland op eerdere grondwetten waar Nederland mee te maken kreeg betrof voornamelijk invloed vanuit Frankrijk. Deze invloed was over het algemeen heel direct door de Franse hulp bij het opstellen van de Staatsregeling en de

⁵⁷ Slijkerman, 'Andermans veren', 1.

⁵⁸ Jeroen van Zanten, *Koning Willem II. 1792-1849* (Amsterdam 2016) 405.

⁵⁹ Ibidem, 457.

⁶⁰ Ibidem, 453.

⁶¹ Ibidem, 527.

⁶² Aerts, *Thorbecke wil het*, 348.

⁶³ Vreede, 'Levensberigt Luzac', 218.

natuurlijk expliciet Franse Napoleontische grondwetten. Met de eerste grondwet na de val van Napoleon, de grondwet van 1814, geschreven door Gijsbert Karel van Hogendorp kwam er ook invloed vanuit andere landen. Zo had van Hogendorp kennis van de staatsinrichting van de Verenigde Staten, Engeland en Pruisen. In de praktijk was er van de invloed van de Verenigde Staten niet heel veel terug te zien in zijn grondwet. De keuze voor een constitutionele monarchie lijkt voornamelijk gebaseerd op de grondwet onder Lodewijk Napoleon en was daarmee Frans. Volgens Thorbecke had van Hogendorp voor een meer Frans georiënteerde grondwet gekozen om zo goed mogelijk aan te sluiten bij de constitutionele voorgeschiedenis.

In de praktijk bleek koning Willem I (volgens liberalen) weinig liberaal te handelen. Invloed op zijn manier van regeren kan mogelijk afkomstig zijn uit Duitsland, waar hij veel familie had. Zijn jeugd in Engeland kan er ook aan bijgedragen hebben, al had het Britse koningshuis door de jaren heen al veel invloed verloren.

De roep om een nieuwe, liberale grondwet werd in Nederland ook groter na de afscheiding van België die zo'n liberale grondwet hadden geschreven. Hiervoor vond in Frankrijk de julirevolutie plaats, waarbij ook een nieuw constitutioneel handvest werd geschreven. De invloed vanuit het buitenland op Thorbecke die de grote aanjager van een herziene grondwet zou worden, was afkomstig uit Duitsland, waar hij enige tijd had gestudeerd en uit België, waar hij werkzaam was geweest, maar ook uit zijn studies naar andere Europese constituties, zoals de Franse en Engelse.

Ook in de definitieve beslissing om de grondwet te herzien speelde het buitenland een rol. Koning Willem II ging hier immers toe over naar aanleiding van de opstanden en problemen in Frankrijk die over waren geslagen naar de Duitse staten. Sowieso gaf koning Willem II blijk van het toepassen van kennis over de praktijk in andere landen, waaronder Rusland en Engeland.

Een belangrijke Duitse invloed op Thorbecke was zijn historicisme. Hoewel dit principe vooral in Duitsland geliefd was heeft dit ook een andere kant die voor dit onderzoek relevant is: Thorbecke wilde vanuit dit historicisme een grondwet die specifiek voor het historisch gegroeide Nederland was. Daarmee wilde hij dus niet blind een buitenlandse grondwet kopiëren.

1.5 Betekenis voor het historisch debat

In dit eerste deel van het onderzoek is er nog vrij weinig sprake van comparatieve geschiedenis en tegelijk is het immanent aanwezig aangezien de historische actoren wel degelijk comparatief bezig zijn. Bovendien worden er op bepaalde plaatsen wel degelijk staten met elkaar vergeleken. Zo was de nieuwe Belgische grondwet liberaler dan de grondwet van Van Hogendorp en kunnen we de manier van regering van vorsten vergelijken.

Van cultuurtransfer is expliciet sprake in Thorbeckes wens om het liberale idee van een grondwet in de unieke Nederlandse context in te passen. Ook in de Bataafse staatsregeling is dit zichtbaar.

Eveneens veelvuldig is er sprake van beïnvloeding door waarneming, wat past binnen het *Histoire Croisée*. (Al ontbreekt hier nog wel de invloed die Nederland op andere landen had.) Vrijwel alle actoren kunnen beïnvloed zijn door hun waarnemingen van buitenlandse gebeurtenissen en constituties. Bovendien geven zij daar vaak ook blijk van.

De ideeën van de hoofdpersonen.

De traditionele geschiedschrijving vertelt dat de grondwetswijziging van 1848 voornamelijk het werk was van Thorbecke. De commissie die samengesteld werd op voorstel van Luzac, bestond echter niet voor niets uit meerdere mensen. Bovendien gaf Thorbecke zelf in een brief aan dat het proces langer duurde dan hij had gedacht omdat er toch nog veel discussie was.⁶⁴ De basis van de grondwetsherziening zou het Negenmannenvoorstel zijn. Aangezien dit voorstel niet met algemene stemmen, maar op basis van meerderheden van de Negenmannen was opgesteld, is het begrijpelijk dat deze kwesties opnieuw besproken zouden worden. Bovendien was er met Dirk Donker Curtius een persoon bijgekomen die niet tot de Negenmannen behoorde. Dit hoofdstuk gaat in op de leden van de commissie en analyseert de rol van buitenlandse voorbeelden en in hoeverre deze buitenlandse voorbeelden invloed hebben gehad op zowel de afzonderlijke leden als op de discussies en welke rol dit gespeeld zou kunnen hebben in de commissie.

2.1 J.R. Thorbecke

Dat wij tegenwoordig de grondwet van 1848 bijna in één adem noemen met de naam van Johan Rudolf Thorbecke was, op het moment dat koning Willem II besloot een grondwetsherziening te laten opstellen, niet direct in lijn der verwachting. Thorbecke stond zonder meer bekend als één van de grootste voorvechters voor zo'n herziening, maar hij was bepaald niet onomstreden. Zelfs niet onder andere liberalen die eveneens voor een nieuwe grondwet streden. In 1845, na het afwijzen van het Negenmannenvoorstel, was Thorbecke niet eens in de Tweede Kamer herkozen.

Gedeeltelijk had zijn impopulariteit te maken met zijn opstelling. Hij was vlijmscherp in het debat, had bijzonder stellige meningen en was over het algemeen wars van compromissen.⁶⁵ Aangezien zijn denkbeelden vrij specifiek en daarmee uniek waren, was dit problematisch voor het verkrijgen van steun. Dit was echter niet het enige waarom Thorbecke weinig populair was. Thorbecke was afkomstig uit een Luthers gezin van Duitse afkomst. In zijn jeugd vertrok hij bovendien naar Duitsland alwaar hij zich vooral met de filosofie bezig hield. Hij raakte er onder invloed van Duitse filosofen die, zoals de meeste filosofen in de negentiende eeuw, weliswaar een liberale filosofie uitdroegen maar een andere liberale filosofie dan in Nederland gangbaar was. Ook de eigen filosofie die Thorbecke ontwikkelde was sterk Duits georiënteerd.⁶⁶ Deze filosofie vond meer oer bij atheïsten en katholieken dan bij de calvinistische Nederlanders.⁶⁷ De belangrijkste reden hiervoor was dat de in Nederland

⁶⁴ Van Sas, *Metamorfose*, 459.

⁶⁵ Henk te Velde, 'Leiderschap zonder partij. De tijd van Thorbecke' in: idem, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot den Uyl* (Amsterdam 2002) 22.

⁶⁶ Jan Drentje, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa* (Zwolle 1998) 53.

⁶⁷ Drentje, 'Filosoof', 147.

verketterde filosoof Spinoza in Duitsland vaak als voorbeeld werd gebruikt.⁶⁸ Dien ten gevolge kreeg hij, bij terugkeer in Nederland, niet de door hem begeerde leerstoel filosofie in Leiden. In plaats daarvan werd hij een aantal jaren later hoogleraar politieke geschiedenis in Gent. Ook deze periode was vormend voor zijn latere denken over staatsrecht. Evengoed was hij op dat moment vooral wetenschapper en leek hij nog niet bezig met politiek. Later bagatelliseerde Thorbecke zijn Duitse filosofie en stelde dat zijn eigen filosofie ook niet echt Duits was.⁶⁹ Overigens zag hij zijn eigen filosofie ook niet als Frans, Engels of zelfs Nederlands maar meer als uniek van hemzelf.

Het was pas toen hij, na de Belgische afscheiding, in Leiden hoogleraar werd als rechtsgeleerde, dat hij zich met staatsrecht en de grondwet bezig ging houden.⁷⁰ Uiteraard viel het hier ook wel op dat hij meer dan zijn collega's ook verstand had van het Duitse rechtssysteem.⁷¹ Ook gaf hij les over de praktijk van het rechtssysteem van Groot Brittannië, waarbij hij verwees naar statistische gegevens. Het waren studenten die hem ertoe aanzetten om college te geven over de geschiedenis na de Bataafse Revolutie.⁷² Daarop gaf hij colleges over de historische achtergrond van de grondwet en vergeleek deze met andere grondwetten. Zodoende maakte hij een diepgaande studie van zowel de Nederlandse constitutionele ontwikkeling als van buitenlandse voorbeelden. Hierbij werd een staatsleer zichtbaar waarin toch ook zijn Duits georiënteerde filosofie zichtbaar was, die zich kenmerkt door het belang dat aan de geschiedenis wordt gehecht.⁷³ Belangrijk voor zijn ontwikkeling was dat hij probeerde, evenals de Duitse intellectuelen en de Franse doctrinairen, te bepalen wat de blijvende erfenis van de Franse revolutie was. Zijn conclusie was dat, hoewel hij de revolutie als een destructief en illegaal proces beoordeelde, hij haar als historisch gegeven moest erkennen. Men moest ermee leren leven en een nieuwe samenleving daarnaar vormgeven.⁷⁴ In zijn colleges verklaarde hij de grondwet dan ook vanuit de constitutionele geschiedenis van Nederland, de constitutionele geschiedenis van Europa en naar de praktische uitlegging ervan. Na de colleges schreef hij zijn *Aantekening op de Grondwet en Proeve van herziening der grondwet*. Hiermede werd hij bekend in de politiek en werd in hetzelfde jaar voor het eerst (buitengewoon) lid van de Tweede Kamer.

Opvallend is dat Thorbecke aanvankelijk tot het conservatieve kamp werd gerekend. Ook zag hij zichzelf als conservatief. Hij schreef zelfs voor de regeringsgezinde krant 'Journal de la Haye', die uitgesproken conservatief was. Kritiek op zijn mening viel te verwachten van de conservatieve partijen maar ook onder

⁶⁸ Ronald van Raak, 'Een onbegrepen denker. Thorbecke. Een filosoof in de politiek. *Historisch Nieuwsblad* 8 (2004) <https://www.historischnieuwsblad.nl/een-onbegrepen-denker/>.

⁶⁹ Aerts, *Thorbecke wil het*, 222.

⁷⁰ Vollenhoven, 'Professor', 124.

⁷¹ Aerts, *Thorbecke wil het*, 211.

⁷² *Ibidem*, 223.

⁷³ Van Sas, *Metamorfose*, 479.

⁷⁴ Aerts, *Thorbecke wil het*, 214-215.

liberalen was de mening van Thorbecke niet onomstreden. Hij werd door de één te radicaal gevonden, de ander vond hem niet Nederlands genoeg en weer anderen zagen betere alternatieven in het buitenland. Toch was hij de drijvende kracht achter het Negenmannenvoorstel. Dit voorstel, waar de Negenmannen het zoals gezegd, op vrijwel geen enkel punt unaniem over eens waren, werd weggestemd. Bij de eerstvolgende verkiezingen werd Thorbecke niet herkozen in het parlement. Mogelijk werden zijn ideeën in het calvinistische Holland té Duits en té katholiek (ook al was hij dat niet) gevonden.

Voor Thorbecke zelf moet het verwijt dat zijn grondwetsvoorstellen te on-Nederlands waren, vreemd zijn overgekomen. Het was juist hij die regelmatig riep dat een buitenlandse grondwet niet zomaar over genomen kon worden omdat het bij de eigen historisch gegroeide situatie moest passen.⁷⁵

Het was uiteindelijk Luzac, een van de Negenmannen met wie Thorbecke samen had gewerkt, die koning Willem II adviseerde om hem in de commissie aan te stellen. Het oorspronkelijke idee was ook geweest om Thorbecke direct minister te maken, maar uiteindelijk kreeg Thorbecke, als enige van de commissieleden, geen positie als minister. Dit had tevens te maken met de impopulariteit van Thorbecke bij onder andere Schimmelpenninck die het kabinet zou gaan leiden.

Thorbecke was dus sterk beïnvloed door de Duitse filosofische visie op het liberalisme, maar had uitgebreid onderzoek gedaan naar verschillende grondwetten en staatsvormen in Europa. De invloed vanuit andere landen op zijn ideeën over de grondwet, moet zodoende aanzienlijk zijn geweest. Dit blijkt ook uit zijn persoonlijke archieven, waar in een later hoofdstuk nog op door zal worden gegaan.

2.2 L.C. Luzac

De man aan wie Thorbecke zijn positie in de commissie te danken had was dus Lodewijk Casper Luzac; een gerespecteerd staatsman, advocaat en rechter. Hij had zich jarenlang verzet tegen de politiek van koning Willem I en ook onder diens zoon bleef hij aandringen op een liberale grondwet.

Luzac werd in zijn jeugd sterk beïnvloed door zijn ooms Johan Valckenaer en Johan Luzac.⁷⁶ Deze laatste was een goede vriend en bewonderaar van George Washington en John Adams.⁷⁷ Hij was de uitgever van de *Gazette de Leyden*. Dit was een tijdschrift met internationale faam, waar meerdere verlichte denkers in publiceerden.⁷⁸ Johan Luzac was evenwel Oranjegezind. De andere oom, Valckenaer, was dat geenszins. Valckenaer was een patriot geweest en één van de belangrijkste voorvechters voor de Bataafse Revolutie.⁷⁹ Later had hij echter koning Lodewijk trouw

⁷⁵ Ibidem, 476.

⁷⁶ Vreede, 'Levensberigt Luzac', 159.

⁷⁷ Ibidem, 160.

⁷⁸ Ibidem, 159.

⁷⁹ Ibidem.

gediend en was, na diens afzetten, zelfs met Napoleon Bonaparte in gesprek geweest over de toekomst van Nederland. Van beide ooms heeft Luzac veel geleerd.

Hij woonde tien maanden met zijn oom Valckenaer in Parijs. Valckenaer (en op dat moment ook Luzac) waren erg ontevreden over het afzetten van koning Lodewijk, waarbij Nederland bij Frankrijk werd gevoegd. Later werkte Valckenaer, in het bijzijn van Luzac, ook voor Pruisen in Parijs. Volgens sommigen had Valckenaer een diplomatieke functie, andere bronnen spreken eerder van spionage. Luzac raakte in die tijd ook bevriend met Schimmelpenninck, met wie hij in de politiek te maken zou gaan krijgen. Luzac ontmoette veel belangrijke internationale geleerden en staatsmensen zoals de Duitse ontdekkingsreiziger Humboldt en de vicepresident van de Verenigde Staten. Hiermede kon hij zich ook internationaal oriënteren. Uiteindelijk was hij het niet op alle punten eens met zijn oom en vond hij diens leven mogelijk ook te gevaarlijk.⁸⁰ Zodoende vertrok hij na tien maanden uit Parijs.

Dat hij in Parijs kennis had gemaakt met diplomatie kwam hem van pas toen hij zelf dergelijk werk moest verrichten tussen Nederland en België voor en na de afscheiding. Wat misschien nog wel belangrijker was, was dat hij zelfs werd betrokken bij het tot stand brengen van de Belgische grondwet. Zelf schrok hij ervan hoe ver Nederland op dat moment nog verwijderd was van een zodanige liberale grondwet.⁸¹ Wel had hij grote problemen met de 'priesterdwang' en de bemoeienis vanuit Rome in de Belgische democratie.⁸² De ervaring die hij bij zijn betrokkenheid bij het opstellen van de Belgische grondwet heeft opgedaan, zal er zeker aan hebben bijgedragen dat de koning besloot om Luzac als eerste uit te nodigen om te komen spreken over de grondwetsherziening.

Reeds in 1829, dus nog vóór de Belgische afscheiding, riep Luzac al op tot het wijzigen van de grondwet.⁸³ Hij wees hierbij op Engeland. Hij stelde dat Engeland als sinds de Magna Carta, wat hij als een eerste soort constitutie zag, zijn staatskundige grondslagen en vrijheden steeds had aangepast en verbeterd. Hij stelde zich daarbij de retorische vraag of de Nederlandse grondwet dan zo bijzonder was dat het nooit meer veranderd hoefde te worden. Sowieso had Luzac, als rechtenstudent in Leiden, veel kennis opgedaan van de staatsinrichting van Frankrijk en Engeland. Hij constateerde hierbij ook dat deze voorbeelden niet zomaar door Nederland overgenomen konden worden. Hij zag ook veel verkeerde dingen in deze landen en was bovendien van mening dat deze constituties veel te specifiek gericht waren op de situatie in die landen en dus niet op de situatie in Nederland of België.⁸⁴

Luzac vergeleek Nederland regelmatig met het buitenland en deed hier enkele uitspraken over die iets lieten zien van zijn lijn ten aanzien van de staatsinrichting van

⁸⁰ Ibidem, 178.

⁸¹ Ibidem, 185-186.

⁸² Ibidem, 200.

⁸³ Ibidem, 194.

⁸⁴ Ibidem.

Nederland. Zo was Luzac wars van partijvorming. Hij vond dat ondemocratisch en zag het in omliggende landen vaak mis gaan.⁸⁵ Ook stelde hij eens, bij een debat over het rechtssysteem, niet toe te kunnen geven dat de verstandelijke ontwikkeling van de Nederlandse landaard beneden die van de Engelsen, Fransen en Rhijn-Pruisen (het toen onder Pruisen vallende Rijnland) zou staan, toen dat werd gesuggereerd. Hierbij leek het duidelijk dat hij Rhijn-Pruisen zelfs onder Nederland beoordeelde.⁸⁶ Gezien de Duitse oriëntatie van Thorbecke, kan dit een interessante uitspraak genoemd worden. Hoewel Luzac soms erg stellige uitspraken deed, was hij niet wars van compromissen. Hij ergerde zich zelfs erg aan de houding van bepaalde politici die niet bereid waren om een deel van hun opinie op te offeren ten gunste van een bevredigend resultaat.⁸⁷ Deze houding, die waarschijnlijk eveneens zijn tegenstand jegens partijvorming verklaarde, kenmerkte hem. Dit kenmerk maakte hem ook geschikt om de commissie voor de grondwetsherziening samen te stellen. Het is in dit licht opvallend dat hij Thorbecke een belangrijke rol in de commissie had gegeven. Thorbecke stond er juist om bekend zodanig stellig te zijn dat hij zijn mening nauwelijks wilde aanpassen en dat onderhandelen met hem nagenoeg onmogelijk was. Luzac vond echter dat Thorbecke simpelweg niet kon ontbreken aangezien hij de belangrijkste aanjager van de grondwetsherziening was geworden. Bovendien had Thorbecke als professor een zekere statuur en beschouwde Luzac hem persoonlijk als een redelijk figuur. In ieder geval vond Luzac het belangrijk dat het algemeen belang van de Nederlandse burger voorop stond en niet de mening van een enkele politicus.

Met Luzac zat er bovendien iemand in de commissie die zeer goed op de hoogte was van de gang van zaken in het buitenland, die daar zelf ervaring op had gedaan en die zelfs mee had gewerkt aan de Belgische grondwet die voor velen als voorbeeld werd gebruikt. Door zijn ervaring in het napoleontische Frankrijk, waar hij het bestuur van Napoleon van dichtbij meemaakte, had hij veel kennis over de praktijk van het Franse systeem. Door zijn gesprekken met Amerikaanse en Duitse politici waren ook die systemen hem niet vreemd en hij had zich eveneens verdiept in Engeland. Dat hij internationaal georiënteerd was, was ook terug te zien in debatten. Discussies binnen de commissie over het voorbeeld van buitenlandse grondwetten, zullen door hem dus met kennis van zaken gevoerd zijn.

2.3 J.M. De Kempenaer

Jacobus Mattheüs de Kempenaer was van oorsprong een advocaat die aanvankelijk geen politieke aspiraties had.⁸⁸ Evengoed kwam hij er toch in terecht en raakte hij

⁸⁵ Ineke Secker, 'Parlementaire oppositie vóór 1848. De volhardingspolitiek van Lodewijk Caspar Luzac, opposant malgré lui' *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (Nijmegen 1999) 77.

⁸⁶ Vreede, 'Levensberigt Luzac', 197.

⁸⁷ Ibidem, 206.

⁸⁸ J. Heemskerck, 'Levensberigt van Mr. J.M. de Kempenaer', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1878) 581.

goed bevriend met Luzac. Hij zou één van de trouwste medestrijders van Thorbecke worden in het nastreven van een grondwetsherziening.

Tijdens zijn rechtenstudie in Leiden specialiseerde hij zich in het Romeinse recht hetgeen hij vergeleek met het Franse recht. De Kempenaer bleek een tegenstander van het Franse recht en hij stelde dat de Franse overheersing voor een 'rampzalige toestand' had gezorgd.⁸⁹ Wellicht was het om die reden dan ook niet verwonderlijk dat hij zichzelf in 1815 vrijwillig aanmeldde bij het leger om Napoleon definitief te verslaan. Na zijn dienstitijd verdiepte hij zich voor zijn promotie wederom in het Franse recht. Maar ook de grondwet hield hem bezig. Vooral vanaf 1840, toen Thorbecke zijn intrede in de politiek deed was dit duidelijk te zien. Zo steunde hij meerdere door Thorbecke gedane moties en amendementen die betrekking hadden op de grondwet. Zo stelden zij dat de grondwet het plechtanker van de Nederlandse vrijheid en volksgeluk niet was maar moest zijn, om aan te geven dat er veranderingen noodzakelijk waren.⁹⁰ Daarnaast liet hij het niet na om tijdens een debat over de situatie van Limburg, dat zowel tot het Nederlandse koninkrijk als de Duitse statenbond behoorde, te wijzen op de leemten en gebreken in de praktische toepassing van de grondwet van 1815. Hij noemde hierbij onder andere de ministeriële verantwoordelijkheid en meerdere zaken die in 1848 verder uitgewerkt zouden worden.⁹¹ Ook in volgende jaren stuitte hij meermalen op problemen die in zijn ogen een grondwetswijziging nodig maakten. Hieruit blijkt dat de Kempenaer zich veelal richtte op de praktische kant van de grondwet.⁹² Het was ook bepaald niet verassend dat de Kempenaer zich ook aansloot bij het Negenmannenvoorstel en zodoende ook niet dat hij vervolgens door zijn vriend Luzac naar voren werd geschoven voor de commissie.⁹³

Bij de vorming van de commissie kwam de Kempenaer vrij snel tegenover Thorbecke te staan. Aanvankelijk kreeg de commissie als tweede opdracht de vorming van een kabinet. De Kempenaer sloot zich echter aan bij Donker Curtius en Luzac met een voorstel om dit over te laten aan graaf Schimmelpenninck, die niet in de commissie was gekomen vanwege zijn eis dat de grondwetsherziening geheel naar Engels voorbeeld moest geschieden. De reden van deze drie was simpel dat zij het hun toebedeelde ministerie niet zagen zitten.⁹⁴ Daarnaast wilde de Kempenaer zich niet af laten leiden van de grondwetsherziening als belangrijkste doel van de commissie.⁹⁵ Hierdoor liep Thorbecke echter zijn ministerspost mis.

Dat de Kempenaer eveneens de ontwikkelingen in het buitenland volgde bleek toen hij in februari 1848 vreesde dat de revolutie die in Frankrijk was ontstaan en ook

⁸⁹Heemskerck, 'Levensberigt de Kempenaer', 563.

⁹⁰ Ibidem, 579.

⁹¹ Ibidem, 580.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem, 597.

⁹⁴ Ibidem, 598.

⁹⁵ Ibidem, 599.

zijn weerslag had op andere landen, ervoor zou zorgen dat de Nederlandse politici zich zouden verharden en de voorstellen ten aanzien van de grondwetswijziging niet aan zouden nemen.⁹⁶ Hoewel deze vrees niet uit kwam, liet het wel zien dat hij zich er zeer wel van bewust was dat het buitenland ook invloed had op het proces waar zij in zaten, waarbij hij, zoals gezegd, vooral oog leek te hebben gehad voor de werking van de constituties in de praktijk. Voor het overnemen van ideeën uit buitenlandse constituties kan bovendien zijn studie en radicale afwijzing van het Franse rechtssysteem een rol hebben gespeeld.

2.4 L.D. Storm

Meester Lambertus Dominicus Storm, Bredaas jurist en kamerlid, is van de commissie de minst bekende. Een biografie uit 1959 presenteert hem in de eerste plaats als een bevlogen katholiek die tevens liberaal was: volgens de schrijver, A.F. Manning, een niet voor de hand liggende combinatie.⁹⁷ Hij geeft ook aan dat Storm in de Haagse politiek geïntroduceerd werd door Donker Curtius. Hij noemt Storm zelfs een Donkeriaan.⁹⁸ Donker had rechten gestudeerd in Leiden en specialiseerde zich, evenals De Kempenaer, die aan de studie begon toen Storm hem juist net afgerond had, in Romeins en hedendaags recht. Storm stemde tegen de kleine grondwetswijziging van 1840 omdat hij een ruimere grondwetswijziging wilde, evenals Donker Curtius.⁹⁹ Het was overigens Thorbecke die de eisen van Storm verworpen had. Storm kwam evengoed wel in de hervormingsgezinde groepen politici terecht en Thorbecke ging hem steeds meer een als een bondgenoot en zelfs als vriend zien.

Het katholiek zijn van Storm zorgde er wel voor dat er verwachtingen waren vanuit zijn katholieke achterban.¹⁰⁰ Omdat hij liberaal was, was hij door een deel van de katholieken verstoten.¹⁰¹ Maar zaken als godsdienstvrijheid en vrijheid van onderwijs waren kwesties waar katholieken veel belang aan hechtten en daar streed Storm dus ook voor.¹⁰² Katholieken stonden overigens ook achter Koning Willem II en waren tegen de grondwetsherziening zolang de koning daar tegen was.¹⁰³ Het is goed denkbaar dat juist dit een reden was waarom Storm aan de commissie werd toegevoegd. Er moest ook goedkeuring komen vanuit het Katholieke deel van het land.

De politieke identiteit van Storm verschuift in de loop der tijd steeds meer van Donker Curtius naar Thorbecke en hij raakte ervan overtuigd dat de katholieken er het meest bij gebaat waren als er een nieuwe grondwet zou komen. Volgens Manning

⁹⁶ Ibidem, 596.

⁹⁷ A.F. Manning, 'Mr. L.D. Storm. Katholiek en overtuigd Liberaal. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 72 (1959) 84.

⁹⁸ Manning, 'Katholiek en overtuigd Liberaal' 86.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem, 95.

¹⁰¹ Ibidem, 86.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem, 89.

werd Storm inderdaad bij de commissie gevoegd om de Katholieken te vertegenwoordigen.¹⁰⁴

Het ontwerp van de grondwetsherziening werd liberaal en katholiek genoemd.¹⁰⁵ Volgens sommigen was het echter té Belgisch.¹⁰⁶ Protestanten ageerden hiertegen. Het katholieke aspect dat Storm inbracht was belangrijker voor internationale invloed dan men op het eerste gezicht zou denken: In revolutionair Frankrijk was niet alleen de adel, maar ook de kerk door velen tot vijand verklaard. Gevolg was dat de pausen zich ook als vijand van het liberalisme opstelden.¹⁰⁷ Storm kreeg veelvuldig met dit probleem te maken tijdens het proces waarin hij van 'afvallige' tot steunpilaar werd in katholieke ogen.

België kan inderdaad als voorbeeld hebben gediend voor het katholieke aspect. Deze eerder gemaakte grondwet legde de godsdienstvrijheid reeds vast en regelde onafhankelijkheid van kerk en staat. Toch waren ook in België veel katholieken bang voor de nieuwe grondwet die zelfs atheïstisch werd genoemd.¹⁰⁸ Bisschoppen bemoeiden zich er met de verkiezingen en kregen die ruimte ook. Manning stelt dat Belgische katholieken niet liberaal genoemd mogen worden omdat ze wel degelijk conservatief waren en terug verlangden naar de middeleeuwse situatie waarin de kerk het belangrijkste was. Dat zij niet terug wilden naar het ancien régime stond hier los van. Belgische katholieken lieten zich leiden door de praktijk, terwijl er in Frankrijk liberaal-katholieken waren ontstaan die meer met de theorie bezig waren en daarmee minder als voorbeeld gebruikt konden worden.¹⁰⁹ Evengoed zagen wij reeds dat meerdere politici, waaronder Luzac, zich zorgen maakten om de inmenging vanuit Rome in de democratie, zoals dat in België geconstateerd werd. De keuze voor Storm is zodoende interessant maar niet heel erg vreemd: omdat hij zelf als liberaal katholiek niet in alles volgzaam was aan Rome terwijl hij wel de katholieke belangen verdedigde, gaf hem mogelijk juist de perfecte positie voor de commissie. Toch was Storm, die wel tot de Negenmannen behoorde, niet de eerste keus van Luzac. Dat was L.A. Lightenvelt, die zelf katholiek was maar gehuwd met een protestantse en niet erg streng in de katholieke leer. Maar uiteindelijk trad Lightenvelt, die als conservatief en tegenstander van Thorbecke te boek stond, niet toe tot de commissie, waarna Storm toetrad. Lightenvelt zou overigens uiteindelijk wel voor de grondwetswijziging stemmen vanwege het katholieke belang.

De buitenlandse invloed op Storm was zodoende indirect maar wel erg belangrijk. Gezien de latere verwijten die de grondwetsherziening zou krijgen over het té Belgische en té katholiek zijn, is het belangrijk vast te stellen dat in de persoon van

¹⁰⁴ Ibidem, 92.

¹⁰⁵ Ibidem, 97.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem, 84.

¹⁰⁸ Ibidem, 85.

¹⁰⁹ Ibidem.

Storm een persoon in de commissie zat die juist op deze onderwerpen een rol gespeeld kan hebben.

2.5 D. Donker Curtius

Dirk Donker Curtius was de enige van de commissie die niet tot de negen mannen van het Negenmannenvoorstel behoorde. Hij stond bekend als een meer radicale liberaal. Er werd door conservatieve mensen rondom de koning zelfs van hem gezegd dat hij een einde wilde maken aan de monarchie.¹¹⁰ Hij positioneerde zich ten tijde van het Negenmannenvoorstel echter juist als beschermer van de kroon, al had hij grote moeite met de autocratische manier van regeren van koning Willem I.¹¹¹

In de tijd dat Thorbecke nog tot het conservatieve kamp gerekend werd en zich nog niet bezighield met de grondwet, deed Donker Curtius dit al in zeer sterke mate. Al bleef hij zichzelf als monarchist zien en vertrouwde Willem II hem uiteindelijk wel, werd hij toch lang als een gevaarlijke tegenstander van de kroon gezien.¹¹² In 1845 deed hij een beroep op de koning om een ingrijpende grondwetsherziening te realiseren. Toen werd dit nog afgewezen vanwege de eerder beschreven twijfels van koning Willem II over het liberalisme en aangezien hij er ook niet direct aanleiding toe zag.

Donker Curtius werd lang gezien als een tegenstander van Thorbecke. In eerste instantie publiceerde Thorbecke conservatieve artikelen en Donker Curtius juist liberale. Maar ook later, toen Thorbecke tot de liberalen werd gerekend, koos Donker Curtius regelmatig voor een andere lijn. Zo was hij een fel tegenstander van Thorbecke's 'Proeve van herziening der grondwet' en schreef hij zelf een vergelijkbaar document.¹¹³ In 1841 drong hij zelf in een brochure aan op een herziening van de grondwet. De manier die hij voor zich zag was echter veel meer monarchaal en minder liberaal.¹¹⁴

Opvallend in de voorgeschiedenis van Donker Curtius is zijn houding ten opzichte van België. Hij sympathiseerde met de Belgische liberalen die hij zelfs als voorbeeld zag. Hij was tegenstander van de Belgische afscheiding, maar kon wel begrip voor hen opbrengen. Het leidde er zelfs toe dat hij in de commissie aangaf dat hij eigenlijk de Belgische constitutie gewoon over wilde nemen.¹¹⁵ Dit werd door zowel Thorbecke als Luzac als onwenselijk gezien.

België was echter niet het enige land waar hij inspiratie opdeed. Donker verdiepte zich verregaand in zowel het Franse als het Britse politieke stelsel. Met name

¹¹⁰ Van de Waardt, *De man van 1848*, 166.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ J.B. Breukelman, 'Donker Curtius, Mr. Dirk' in: P.C. Molhuizen en P.J. Blok (red), *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek. Deel 1* (Leiden 1911) 735.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Thorbecke aan Storm, 17 maart 1848, Groen J. van Prinsterer ed., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, V, 103.

de ideeën van Benjamin Constant uit Frankrijk en Jeremy Bentham uit Engeland spraken hem aan. Constant beschouwde de koning als vierde macht die de andere machten in bedwang moest houden. Dit verklaart waarom Donker Curtius, ondanks dat hij een van de radicaalste liberalen was, de macht van de koning relatief groot wilde houden. Bentham stond een utilitaristisch politiek systeem voor waarin de overheid het grootste geluk voor de grootste groep moest realiseren. Daar tegenover was hij ook een voorstander van individuele vrijheden. Bentham vertrouwde de overheid uit principe niet. En ook Donker meende dat alle groepen, dus ook in de politiek, eigen belangen hadden die hun beslissingen beïnvloedden.

Dat Donker Curtius direct door Luzac werd voorgedragen bij de koning had als voordeel dat meerdere liberale stromingen in de commissie vertegenwoordigd werden. Dit kon voorkomen dat het liberale kamp verdeeld zou zijn en de grondwet er daardoor niet door zou komen. Uiteindelijk was het niet Thorbecke maar Donker Curtius die de grondwetsherziening ook daadwerkelijk door de Tweede Kamer zou loodsen.¹¹⁶

Matthijs de Waardt stelt in zijn biografie van Donker Curtius dat eigenlijk Donker Curtius de grote man van de grondwetsherziening is geweest aangezien hij het was (en niet Thorbecke) die de grondwet ook daadwerkelijk door het parlement wist te loodsen.¹¹⁷ Wellicht zou dit Thorbecke niet gelukt zijn. Van de andere kant werd het Negenmannen-voorstel, waar Donker Curtius geen deel van uitmaakte, als basis door de commissie gebruikt en had Thorbecke geen ministerspost gekregen, waardoor hij het herzieningsvoorstel niet zelf kon verdedigen.

Het gegeven dat Donker Curtius sterk beïnvloed was door België, Frankrijk en Engeland betekent dat deze voorbeelden waarschijnlijk ook een rol hebben gespeeld in de commissie. Temeer daar Donker Curtius het negenmannenvoorstel niet had gesteund en zijn gedachtengoed dus als het ware nieuw inbracht in de commissie.

2.6 Andere invloedrijke personen.

Hoewel de commissie die uit de beschreven personen bestond, met elkaar de grondwet moest gaan herzien, liep dit in de praktijk iets anders. Dit had te maken met de komst van Gerrit graaf Schimmelpenninck, die door de koning werd gevraagd om een kabinet te formeren. Schimmelpenninck wilde invloed op de commissie en wist inderdaad tot de vergaderingen door te dringen, zoals in een later hoofdstuk beschreven zal worden. Gerrit graaf Schimmelpenninck was de zoon van de bekende Rutger Jan Schimmelpenninck die zich in de Bataafse Revolutie aan de kant van de Bataven had geschaard en het onder Napoleon tot raadspensionaris schopte. Ook werd hij senator in Frankrijk. Opvallend genoeg had koning Willem II hem de titel van

¹¹⁶ Van de Waardt, *De man van 1848*, 166.

¹¹⁷ Ibidem.

graaf verleend en had hij zitting in gekregen in de Eerste Kamer. Nadat Thorbecke een zeer negatieve recensie over een boek dat Gerrit graaf Schimmelpenninck over zijn vader had geschreven, had gepubliceerd, wilde Schimmelpenninck niets meer met Thorbecke te maken hebben. Schimmelpenninck werkte aanvankelijk in Engeland en was een groot voorstander van het Engelse systeem. Hoewel hij vaak tot het conservatieve kamp werd gerekend (onder andere door Thorbecke) viel dat te bezien. Het Engelse systeem stond als zeer liberaal te boek. Schimmelpenninck wenste dat het Engelse systeem ook op Nederland werd toegepast. Door zijn adellijke titel was hij graag gezien bij bestuurders in het buitenland. Zo had hij behalve in Engeland ook goede contacten in Rusland, waar hij eveneens enige tijd had gewoond. Schimmelpenninck zag zichzelf dan ook als minister van buitenlandse zaken. Thorbecke wilde hij buiten het kabinet houden. Zijn eigen ervaring en mening over de buitenlandse systemen nam hij openlijk mee in de discussies. Bovendien moet hij via zijn vader ook kennis hebben gehad van de praktijk van het systeem van Frankrijk onder Napoleon en, eerder, van de Bataafse Republiek. Al met al kwam er met Schimmelpenninck dus iemand aan tafel die veel invloed vanuit het buitenland meenam en met een duidelijke voorkeur.

Wie niet aan tafel zat maar wel veel invloed had was Koning Willem II zelf. In de eerste plaats was koning Willem II, de persoon die besloot om de grondwet te laten veranderen. Hij was het vaak oneens met zijn vader, volgens sommige bronnen omdat hij liberaler was.¹¹⁸ Hoewel hij lang een grondwetsherziening tegenhield probeerde hij, toen hij eenmaal besloot dat deze er toch moest komen, zelf de regie te behouden. Hij was zelf niet betrokken bij de commissie, maar stelde die, met advies van Luzac, wel samen. Bovendien zou hij de ministerraad voorzitten die het herzieningsvoorstel om zou zetten in concrete voorstellen die door de Tweede Kamer goedgekeurd moesten worden. Via deze wegen kon hij toch invloed uitoefenen.¹¹⁹

Aanvankelijk verkeerde Willem II het liefst is België. Er is zelfs sprake geweest van een soort complot waarin hij koning van België zou worden toen zijn vader nog koning van Nederland was. Na de afscheiding vestigde Willem II zich in Tilburg, nog altijd in het zuiden dus. Dat het buitenland zijn mening kon beïnvloeden was eerder vanzelfsprekend dan toevallig. Hij was opgegroeid in Engeland ten tijde van de Napoleontische oorlog, had in Waterloo gestreden met een internationale samenwerking en was als lid van een koningshuis verbonden met koningshuizen uit heel Europa. Ter illustratie: zijn moeder was prinses Wilhelmina van Pruisen en na een uiteindelijk verbroken verlovings met de dochter van de Engelse koning, huwde hij met prinses Anna Paulowna van Rusland. Tijdens het revolutiejaar zag hij dus niet alleen bestuurlijke chaos in heel Europa, maar zag hij zijn eigen familieleden in de problemen komen.

¹¹⁸ Tom Verschaffel, 'Tragisch koningschap' *BMGN - Low Countries Historical Review* 130 (2015) 52-65.

¹¹⁹ Heemskerk, 'Levensberigt de Kempenaer', 601.

2.7 Buitenlandse invloed op de hoofdpersonen beschouwd

Niet alleen Thorbecke, maar ook andere leden van de commissie hadden kennis van constitutionele ideeën uit het buitenland en hadden het soms van dichtbij meegemaakt. Het is goed voorstelbaar dat deze kennis een rol heeft gespeeld bij de discussies rondom de grondwetsherziening of dat ze de actoren ten minste hebben beïnvloed. Feitelijk was er kennis aanwezig over vrijwel alle buurlanden. Donker Curtius had veel kennis van de situatie in België, Luzac had zelfs geholpen bij het opstellen van de Belgische grondwet en ook Storm had als belangenbehartiger van katholiek Nederland te maken met het voorbeeld van het veel katholiekere België. Ook hadden zowel Luzac als Donker Curtius veel kennis opgedaan over het Engelse systeem dat vanuit de Tweede Kamer sterk werd aanbevolen door Schimmelpenninck. Zowel de Kempenaer als Storm hadden veel kennis opgedaan over Frankrijk, terwijl Luzac daar zelfs enige tijd had gewoond. Tot slot kwam de kennis over Duitsland vooral van Thorbecke, maar ook uit opmerkingen van Luzac blijkt dat hij kennis had van de Duitse staatsvormen. Zodoende hadden de meeste commissieleden duidelijke bagage die zij in de commissie konden toepassen. Deze bagage ging vaak verder dan simpel 'kennis genomen hebben van'. Het is bijvoorbeeld moeilijk voorstelbaar dat iemand als Luzac, die een bijdrage heeft geleverd aan een andere grondwet, weinig of geen invloed gehad zou hebben op het samenstellen van de grondwetsherziening. Dat ook de koning nog invloed heeft gehad op het eindresultaat brengt nog extra invloed vanuit het buitenland met zich mee, aangezien Willem II goed op de hoogte was de situaties elders in Europa en ook veel bekenden en familieleden in andere landen had.

Opvallend is dat de meeste hoofdrolspelers in het bijzonder veel kennis hadden van het Franse systeem. De keuzes om Franse voorbeelden al dan niet te volgen zijn dus waarschijnlijk heel bewust gemaakt.

2.8 Betekenis voor het historisch debat

In dit hoofdstuk is er vooral veel sprake van het waarnemen (of zelfs bestuderen) van de buitenlandse gang van zaken door de hoofdpersonen die op hun beurt buitenlandse systemen konden vergelijken. Luzac had bovendien ook zijn eigen (Nederlandse) invloed op de Belgische grondwet gehad. Daarmede is in dit hoofdstuk vooral sprake van *histoire croisée*.

2. Politiek-theoretische context

Bij het bestuderen van het leven van de commissieleden en andere betrokkenen zijn er een aantal terugkerende kwesties die nader onderzocht dienen te worden aangezien zij van belang zijn om als achtergrond te hebben bij de debatten rondom de grondwetsherziening. De eerste kwestie is de ogenschijnlijke strijd tussen de liberalen en de conservatieven. Binnen de liberalen bleken er echter ook al grote verschillen te zijn die voor spanningen zorgden. Daarnaast is er de 'strijd' van de katholieken tegenover de niet formeel georganiseerde, maar alom vertegenwoordigde protestanten. Hoewel deze discussie niet direct het meest in het oog springt, is de keuze voor Storm in de commissie en de latere kritiek op de grondwetsherziening dat deze 'te katholiek' zou zijn, het bewijs dat deze kwestie wel degelijk een rol speelde. Tot slot zijn de meeste politieke en staatsrechtelijke denkbeelden uiteindelijk afkomstig vanuit de filosofie. Er waren echter ook diverse filosofische stromingen die vooral geografisch bepaald waren. Al deze kwesties vinden hun oorsprong in het buitenland, dat daarmee ook via deze weg een sterke invloed had op het proces naar de grondwetsherziening.

3.1 Het liberalisme

Van vrijwel alle bij de politiek betrokken personen aan het begin van de negentiende eeuw staat ergens aangegeven of zij al dan niet liberaal waren. De commissieleden vielen eigenlijk allemaal op de een of andere manier in die categorie en het is ook veelzeggend dat koning Willem II volgens de overlevering in één nacht van conservatief, liberaal werd. Ook de grondwet zelf wordt liberaal genoemd. Voor de begripsbepaling zijn er echter twee kanttekeningen van belang. In de eerste plaats is het liberalisme waar we het hier over hebben, niet per definitie hetzelfde als het liberalisme dat we in het huidige politieke bestel terug zien. In de tweede plaats moeten we de liberalen aan het begin van de negentiende eeuw ook niet zien als een partij of zelfs ook maar als groep politici die hetzelfde dachten.

Om met de eerste kanttekening te beginnen: in het beginsel is het liberalisme niets anders dan een politieke filosofie waarin individuele vrijheid centraal staat.¹²⁰ Waar eigenlijk alle liberalen in deze zin van het woord het over eens zijn is dat hierbij ook individuele rechten en gelijke kansen horen. Deze ideologie is dus in feite heel breed. In een land als Nederland zullen er tegenwoordig weinig mensen te vinden zijn die dit niet onderschrijven. Ten tijde van het ancien régime lag dit nog wat anders. In Europa heerste er immers een standenmaatschappij en lag de absolute macht doorgaans bij de koning. Er was zodoende sprake van minder vrijheid en zeker niet van

¹²⁰ 'Liberalism', *The basics of philosophy*, www.philosophybasics.com/branch_liberalism.html, laatst geraadpleegd op 9 juli 2021.

gelijkheid. In de Verlichting werd het arsenaal aan idealen die bij het liberalisme hoorden, uitgebreid of meer geconcretiseerd. Een belangrijk punt hierbij was het opstellen van de *Verklaring van de rechten van de mens*. Ook vrijheid van meningsuiting en godsdienst evenals de scheiding van kerk en staat kwamen aan de orde. Hiermede kwam niet alleen het ancien régime, maar ook de kerk tegenover dit liberalisme te staan. Dit ging overigens al vaak hand in hand aangezien veel gelovigen de koning als door God aangesteld persoon zagen. Dit is van belang omdat dit van invloed zou zijn op de verschillen die zouden ontstaan tussen liberalen in de verschillende landen, waaronder het overwegend calvinistische Nederland. Hierover later meer. Een belangrijk resultaat van dit opkomende liberalisme was de onafhankelijkheidsverklaring van de Verenigde Staten, die volgens sommige historici de Nederlandse *Plakkaat van Verlatinghe* uit de zestiende eeuw als belangrijk voorbeeld had, maar waarin ook veel mensenrechten op waren genomen.¹²¹ Veel radicaler was de Franse revolutie. Tijdens de revolutie was er al verschil tussen diverse groepen waar te nemen. Deze verschillen hadden onder meer betrekking op de radicaliteit van de revolutionairen. Zo ontstond er ook een groep die bekend zou gaan staan als de 'doctrinair liberalen' of kortweg 'doctrinair'. Waar het liberale streven naar vrijheid en gelijkheid in de Franse revolutie resulteerde in het afzetten en zelfs executeren van de Franse koning en een groot deel van de adel, wilden de doctrinair de monarchie combineren met het liberale gedachtegoed, door dit vast te leggen in een grondwet.¹²² Historicus Kossmann noemt de doctrinair zelfs royalisten.¹²³ Thorbecke wordt zodoende vaak als een doctrinair beschouwd, aangezien zijn grondwetsherziening met een constitutionele monarchie precies aan dit streven van de doctrinair voldeed. In de Napoleontische oorlog werd het Franse liberale denken over heel Europa verspreid, zij het uiteraard op een gedeeltelijk op keizer Napoleon ingekleurde manier. Na de Napoleontische tijd ging dit liberalisme in alle landen een eigen leven leiden.

Het liberalisme zoals wij dat nu kennen heeft vooral een economische component, die voor een groot deel een zelfde achtergrond heeft als de sociale component, maar een andere rol heeft gespeeld. Het gedachtegoed dat als klassiek liberalisme bekend staat, houdt grofweg in dat de overheid geen invloed uit moet oefenen op de economie. Het liberale hierin zit in de individuele vrijheid op economisch vlak. Individuen moeten zich volledig zelfstandig economisch kunnen ontplooiën zonder overheidsingrijpen via wetten of belastingen. In een situatie waarin de rechten van de mens eigenlijk algemeen geaccepteerd zijn en de democratie min of meer onomstreden is, blijft juist deze economische component over. In het (Nederlandse) politieke debat rondom de grondwet ging het echter vanzelfsprekend in

¹²¹ Stephen E. Lucas, "The 'Plakkaat van Verlatinghe': A Neglected Model for the American Declaration of Independence", in: Rosemarijn Hofte and Johanna C. Kardux, red., *Connecting Cultures: The Netherlands in Five Centuries of Transatlantic Exchange* (Amsterdam 1994) 187-207.

¹²² 'Doctrinaires', Wikipedia. *The free encyclopedia*, <https://nl.gwe.wiki/wiki/Doctrinaires> laatst bewerkt op 1 juli 2021.

¹²³ E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987).

de eerste plaats om de sociale en staatsrechtelijke component van het liberalisme. Wanneer in dit debat liberalen tegenover conservatieven werden geplaatst, waren de liberalen zodoende in de eerste plaats de nastrevers van een liberale grondwet waarin de vorst niet langer de absolute macht had en vrijheden beschermd werden. Hetgeen niet wil zeggen dat geen van deze liberalen economisch liberalisme nastreefden. Vrij snel na het instemmen van de grondwetsherziening, werd het economisch liberalisme overigens wel onderdeel van het debat, waarin inderdaad 'liberalen' tegenover elkaar kwamen te staan.

Dit brengt ons op de tweede kanttekening: de ene liberaal was de andere niet. Het is niet voor niets dat de Negenmannen van het Negenmannen-voorstel, die per definitie als liberaal te boek stonden vanwege hun streven naar een grondwetsherziening, het over vrijwel niets eens waren. Dit had vooral te maken met de radicaliteit van hun idealen. De meest gematigde liberalen zagen in dat een nieuwe grondwet nodig was, maar wilden zo weinig mogelijk macht bij de koning weghalen. De meest radicale liberalen waren in het beginsel al geen voorstander van de monarchie. Hoewel onder de Negenmannen en de commissie deze twee uitersten niet echt aanwezig leken te zijn, verschilden zij wel in radicaliteit. Een ander verschil zat in individuele belangen. Zo was voor de katholieken bijvoorbeeld het onderwijs een belangrijke kwestie waarin zij met anderen botsten. Een laatste verschil is heel relevant voor dit onderzoek en betreft het voorbeeld van omliggende landen. Zoals gezegd leidde het liberalisme in alle landen een eigen leven, hetgeen voor unieke situaties zorgde die als voorbeeld konden dienen. Het eindresultaat van de liberale staat zag er in België heel anders uit dan in Frankrijk of de Duitse staten. In Engeland, dat niet onder Franse invloed had gestaan, was de situatie weer geheel anders en kan er gedebatteerd worden over de mate waarin Engeland überhaupt liberaal georganiseerd was.

Zowel Thorbecke als Luzac gaven al aan dat de situatie van Nederland uniek was en dat er niet zomaar een grondwet uit een ander land over kon worden genomen. Zoals eerder gezegd was de calvinistische aard van Nederland van belang. Dit betekende een vrij grote trouw aan de koning. Het devies was 'Vreest God, dient de koning'. Er waren echter meer liberale idealen die botsten met negentiende-eeuwse calvinisten. Van de andere kant had Nederland juist een geschiedenis waarin de vrijheid van godsdienst een hoofdrol speelde hetgeen in die zin ook niet zo zeer ter discussie stond. Desalniettemin voelde het katholieke deel van het land zichzelf vaak achtergesteld bij de protestanten, waardoor er toch wel enige strijd op dit gebied was. Het feit dat het overwegend katholieke België zich van het koninkrijk af had gescheiden hielp hierbij uiteraard niet. Een andere kwestie waarin Nederland verschilde was de verhouding met het koningshuis. De familie van Oranje had immers aan het begin gestaan van het ontstaan van het land, door Nederland naar de bevrijding van de Spanjaarden te leiden. Bovendien waren zij eeuwenlang geen absolute vorsten maar stadhouders geweest, met een machtige Staten-Generaal naast zich. Ondanks twee stadhouderloze tijdperken waren de Oranjes toch steeds weer

teruggekeerd. Desalniettemin had vóór de Napoleontische oorlog de Bataafse Revolutie plaatsgevonden, tegen het bestuur van stadhouder Willem V. Er is weinig informatie te vinden over de republikeinen achter de Bataafsrevolutie na de val van Napoleon. Historicus Martijn van der Burg stelt dat er inderdaad sprake is van stilte rondom deze groep vanaf het moment dat de latere koning Willem I terugkeerde in Nederland. Ontgoocheling, vanwege de slechte afloop voor de Bataafse- en Franse revolutie en de wil om alle Nederlanders weer met elkaar te verzoenen liggen hier aan ten grondslag.¹²⁴ Zo de gewezen revolutionairen nog actief waren, was dit weinig zichtbaar en leek iedereen zich voor te bereiden op een toekomst als koninkrijk. Evengoed had de Franse tijd wel zijn sporen nagelaten en waren de voormalige Orangisten geneigd om het liberalisme dat voor alle ellende had gezorgd, geen vinger te geven.¹²⁵ Historicus Niek van Sas betoogt dat er rond 1800 belangrijke keuzes werden gemaakt over wat de Nederlandse cultuur was en hoe deze zich onderscheidde van andere nationale culturen.¹²⁶ Zodoende werd er in Nederland in de negentiende eeuw, evenals in andere landen, getracht een natiestaat te creëren.¹²⁷ Voor het liberalisme betekende dit alles een beperkte ruimte om binnen te werken. De monarchie stond sterk, krachten die er tegen waren leken te zwijgen en het calvinisme en de koopmansgeest werden als onderdeel van de volksaard krachtig omarmd. Historicus en filosoof Koekoek spreekt van een a-politieke - en op negatieve vrijheden gebaseerde visie op burgerschap die onder liberalen de plaats in nam van een drang naar volkssoevereiniteit die tot republicanisme leidde.¹²⁸ Het liberale gedachtengoed werd vooral teruggevonden in de visie op burgerschap en natuurlijk op de politiek, waarbij er qua staatsvorm sprake was van een democratisch gekozen aristocratie. Dit liberalisme lijkt dus vooral op het doctrinair liberalisme. Het is goed denkbaar dat het feit dat dit onderdeel uitmaakte van het nationaliseringsproces en daarmee samenbindend was, er voor zorgde dat dit principe redelijk onomstreden was in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Frankrijk. Dat wil echter niet zeggen dat de Franse doctrinairers in het geheel niet als voorbeeld hebben gediend voor Nederland. Van Thorbecke is bekend dat hij Guizot, de leider van de Franse doctrinairers, als (zowel positief als negatief) voorbeeld zag.¹²⁹ In het algemeen waren de liberalen natuurlijk schatplichtig aan Frankrijk. Hoewel de situatie in ieder land iets anders was en het liberalisme zich daarop aan moest passen, waren de grondbeginselen toch grotendeels afkomstig uit Frankrijk.

Zoals in Nederland het liberalisme binnen een bepaalde situatie moest functioneren en zodoende een eigen karakter kreeg, was dit ook het geval in andere

¹²⁴ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 15.

¹²⁵ René Koekoek, 'Eene waare en vrije Republiek'. Jan Konijnenburg, De republikein en de uitvinding van de moderne republiek, *De Achttiende Eeuw* 42 (2010) 255-256.

¹²⁶ Van Sas, *Metamorfose*, 43.

¹²⁷ Ibidem, 44.

¹²⁸ Koekoek, 'Konijnenburg', 256.

¹²⁹ Jan Rudolf Thorbecke, 'Bij het portret van Guizot' in: idem., *Historische schetsen* (tweede druk, Den Haag 1872) 169-170. Gepubliceerd op: https://www.dbnl.org/tekst/thor003hist01_01/index.php.

landen. In België had het liberalisme direct te maken met het katholicisme wat daar een zeer sterke factor was. De paus had het liberalisme tot vijand van het geloof verklaard, dus dat beperkte de Belgische liberalen ook. Toch kwam ook hier een grondwet en werd er ook gekozen voor een constitutionele monarchie. Dit was het gevolg van wat wel een monstersamenwerking is genoemd tussen de katholieken en de liberalen, die gericht was tegen koning Willem I. Hiertoe moesten beide partijen water bij de wijn doen. De katholieken verplichtten zichzelf tot het accepteren van een liberale grondwet terwijl de liberalen het herstel van traditionele waarden en vormkenmerken van het ancien régime moesten accepteren.¹³⁰ Dit maakte dat er in België, evenals in Nederland, een unieke situatie ontstond. De grondwetscommissie van Thorbecke besloot dan ook dat de situatie aldaar niet volledig van toepassing was op Nederland. Invloed heeft het echter wel degelijk gehad.

In Duitsland zijn de liberalen niet zo uit de verf gekomen als in de meeste andere landen. In 1978 schreef Joop den Uyl zijn opstellen over economie en politiek en ging daar ook in op het liberalisme in diverse landen, waaronder Duitsland. Hij stelt dat de liberale gedachte van het uitgaan van het individu en de gerichtheid op de individuele vrijheid daar niet uit de verf is gekomen.¹³¹ Hij verwijst hierbij naar de uitspraak van T.H. Schieder, dat het liberale gedachtengoed in Duitsland (en overigens ook Italië) nauw samenhangt met het streven naar de nationale eenheid, maar dat het verder niet echt uit de verf is gekomen.¹³² Duitsland bestond immers nog uit allemaal losse staten met hun eigen staatsvormen. De wens om één natiestaat te worden is klassiek voor de 19e eeuw en komt, evenals het liberalisme, voort uit verlichtingsidealen. Maar doordat Duitsland nog geen geheel was, was er ook geen sprake van één staatsvorm die als voorbeeld kon worden genomen. Onder Napoleon waren bepaalde staatjes door Frankrijk ingelijfd, waren sommige staten apart gebleven door samenwerking met Napoleon en weer andere hadden een ander bestuur gekregen. Daarbij waren Beieren, Saksen en Pruisen grote dominante staten, waarbij vooral de laatste een grootmacht was die de meest dominante partij zou zijn bij de Duitse eenwording. Het is voorstelbaar dat in de ene staat het liberalisme, voor zover dat er was, zich anders uitte dan in de andere. Indien het streven naar eenheid de gemene deler was, is het voorstelbaar dat dit het meest in het oog springende doel van de liberalen was. Toch is deze stellingname van den Uyl en Schieder discutabel. In 1815 werd de Duitse bond, ofwel de Duitse Confederatie opgericht. Een samenwerkingsverband van Duitse staten. De afspraak was dat alle staten hun eigen grondwet zouden ontwikkelen. Deze grondwet was gebaseerd op standenvertegenwoordiging. Duitse nationalist en liberalen waren niet tevreden met deze oplossing en streefden één Duitsland na. Reeds in 1817 werd er bij

¹³⁰ Frans-Jos Verdoodt, 'België tijdens de 19e eeuw: de prijs voor het compromis tussen liberaal modernisme en godsdienstig traditionalisme' in: idem., *Geschiedenis is nooit geschiedenis. Een Inleiding tot de feiten, het gedachtengoed en de instellingen van de hedendaagse tijd* (Gent 2001) 103.

¹³¹ Joop den Uyl, 'Liberalisme en socialisme als politieke bewegingen' in: idem., *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978) 62.

¹³² Ibidem.

studentenprotesten aangedrongen op één echte Duitse grondwet. Deze mocht echter niet gebaseerd zijn op Franse principes maar moest de eigen Duitse mentaliteit verwoorden.¹³³ Dit toont aan hoezeer ook de Duitse liberalen overtuigd waren van het gegeven dat ieder land een unieke situatie had en dat men zich daarop aan moest passen. Deze en andere liberale stromingen werden echter hardhandig neergeslagen door Oostenrijk en Pruisen. Uitingen van liberaal sentiment werden zelfs onwettig verklaard.¹³⁴ Het liberale gedachtengoed bleef, hoewel onderdrukt, wel bestaan met uiteindelijk een grondwet, de Frankfurtergrondwet, tot resultaat. Toen dit later toch weer terug werd getrokken waren de liberalen weer terug bij af. Opvallend is ook dat er een juridische strijd werd gevoerd voor een betere grondwet door de zogenaamde “Göttinger Sieben”, die zichzelf expliciet niet liberaal noemden. Zij werden desalniettemin als liberale ‘martelaren’ gezien die belangrijk waren voor de ontwikkeling van het Duitse liberalisme. Ook zij hadden overigens een afkeer van het Franse liberalisme.¹³⁵ Samenvattend heeft het liberalisme in de Duitse staten dus nooit echt een kans gekregen, maar waren de sentimenten er wel. Met dit liberalisme zal Thorbecke tijdens zijn tijd in Duitsland ook zeker in aanraking zijn gekomen.

Een heel ander verhaal was het liberalisme in Engeland, aangezien het nooit bezet was door Frankrijk en er ook geen sprake was geweest van een revolutie zoals de Franse. In het Engelse parlement was de *Liberal Party* een samenwerking tussen *The Whigs* en *The Radicals*. The Whigs waren uit op vermindering van de macht van de koning. Dit was echter niet per definitie liberaal, aangezien deze macht over zou gaan op henzelf, de adel. De Radicals waren in zekere zin meer liberaal, zij wilde politieke vernieuwing en meer stemrecht voor het volk. De Radicals waren echter wel in de minderheid. Het proces van liberalisering van de staat is zodoende veel geleidelijker aangegaan, mede omdat het parlement al vrij veel macht had. De nog steeds belangrijke positie van het koningshuis (en de adel) zorgde er echter wel voor dat ook Engeland, volgens sommige meer conservatieve politici zoals Schimmelpenninck, als voorbeeld moest worden genomen. Den Uyl geeft echter aan dat Engeland van zichzelf al liberaal was. Hij noemt Engeland zelfs het land van het klassieke liberalisme (waarschijnlijk tevens als verwijzing naar verlichtingsfilosoof Locke) en het klassieke land van het liberalisme.¹³⁶ Hij verklaarde daaruit de beperkte invloed van de liberale partij. Ook Thorbecke had verassend positieve woorden voor het liberalisme in Engeland. Hij zag in het Engelse systeem 'eene constitutie, die, als gewoonte-regt, met de natie is opgegroeid'. Dit werd versterkt door de Reform Act van 1832 die een kiesrecht hervorming behelsde.¹³⁷

¹³³ ‘De Duitse Bond (1815-1866) – Confederatie van Duitse staten’, *Historiek online geschiedenismagazine*, www.historiek.net (2019).

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Henk te Velde, ‘Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme’ *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 113 (1998) 328.

¹³⁶ Den Uyl, ‘politieke bewegingen’, 62.

¹³⁷ Te Velde, ‘Onderwijzers’, 325.

Wat betekende deze situatie van het liberalisme nu in de praktijk van de grondwetsherziening? In de praktijk ontmoetten alle leden van de commissie elkaar in het erkennen van de noodzaak van een liberale grondwetsherziening, mede door grote onvrede met het bestuur van koning Willem I. Wellicht was Thorbecke de meest radicale liberaal, hoewel Donker Curtius op een hele andere manier zich ook vaak extra sterk maakte voor de liberale zaak. Hij bleef zichzelf echter als monarchist zien. Voor zover de commissieleden zichzelf als doctrinair (of verwant aan de doctrinair) hebben gezien, hebben zij zich sowieso laten inspireren door de doctrinair in Frankrijk, maar expliciet niet door de radicale liberalen aldaar. En, zoals we zagen was de aanpak van Guizot, voor Thorbecke, ook een voorbeeld hoe het niet moest. Voorbeelden hoe het niet moest zag ook Luzac in diverse landen om hem heen, waarbij hij zich onder andere ergerde aan partijvorming. Donker Curtius was op zijn beurt van mening dat de Belgische constitutie gewoon overgenomen kon worden. Deze constitutie moet ook bij Storm, die de Katholieke belangen behartigde, bekend zijn geweest. Thorbecke heeft waarschijnlijk ook in Duitsland kennisgemaakt met het liberale gedachtegoed aldaar dat, hoewel onderdrukt, wel aanwezig was. Maar logischer wijs is er niet veel terug te vinden over invloed van het Duitse liberalisme. Van buiten de commissie was er wel druk om een constitutie op te stellen naar Engels voorbeeld. Met name Schimmelpenninck was hier een groot voorstander van. Hoewel volgens bepaalde bronnen het Engelse systeem eveneens liberaal te noemen was (zij het zonder constitutie), leek dit voorstel toch meer vanuit conservatieve hoek te komen.

3.2 Het conservatisme

Tegenover de liberalen stonden uiteraard de conservatieven. Waar bepaalde liberalen tegenwoordig als conservatief te boek kunnen staan, leek dat aan het begin van de negentiende eeuw ondenkbaar. Dit heeft uiteraard ook te maken met de begripsbepaling. Zoals de liberalen een grondwet wilden die de macht van de koning beperkte en waarin de idealen van De Verlichting op waren genomen, wilden de conservatieven dat juist niet. Hun ideaal was in feite een herstel van de situatie van vóór de Franse overheersing. Zij waren voor alles trouw aan de koning. Een aantal van hen wilde überhaupt niets weten van De Verlichting. Het gevolg was dat alles wat ook maar leek op een verlicht of liberaal idee door hen uit principe werd afgewezen. Soms waren er wel nuances. Zo konden een aantal politici wel instemmen met een grondwet mits het initiatief van de koning zelf kwam, hetgeen dus uiteindelijk ook gebeurde. Deze groep, de gematigd conservatieven, stonden hierin tegenover de ultra conservatieven die überhaupt tegen veel invloed vanuit het volk waren. Maar zeker tussen 1815 en 1840 leek de meerderheid van de Kamer conservatief, gezien vrijwel alle pogingen tot een grondwetswijziging tegen werden gehouden. Net als bij de liberalen wilde het feit dat zij conservatief waren niet altijd iets zeggen over andere politieke kwesties. En zoals de liberalen acteerden binnen de Nederlandse cultuur en situatie, deden de conservatieven dat ook. Zo waren de meesten van hen voor een terughoudende politiek die slechts een geringe rol speelde in het dagelijks leven en de

economie. Dit is nog een verklaring voor het eerder genoemde gegeven dat het klassieke liberalisme in de negentiende eeuw niet zo op de voorgrond stond in de politiek.¹³⁸ De meerderheid van de conservatieven was overigens protestants, al waren er ook zeker katholieke conservatieven. Toch heerste er onder een deel van de protestantse calvinisten een ronduit anti-paapse cultuur. Deze calvinistisch protestantse dominantie was uiteraard wel van invloed op hun politiek.

Voor inspiratie uit het buitenland hoefden de conservatieven niet te kijken naar Frankrijk, waar de doctrinairers de meest conservatieve groep vormden. In België waren de katholieken over het algemeen conservatief te noemen, maar waren tussen 1828 en 1830 samen gaan werken met de liberalen, om overigens later alsnog een conservatieve politiek te gaan voeren. Dat iemand als graaf Schimmelpenninck het Engelse systeem wel in Nederland had willen introduceren, terwijl hij de naam had tot de conservatieven te behoren (al zijn er ook bronnen die hem gematigd liberaal noemen), had mogelijk te maken met de natuurlijke manier waarop het land de ideeën van De Verlichting in de dagelijkse gang van zaken had geïncorporeerd met behoud van oude structuren zoals het koningshuis en de positie van de adel. Zo waardeerde hij in het bijzonder het idee dat de Eerste Kamer, naar Engels voorbeeld, door de koning benoemd kon worden. Bovendien waren de Oranjes met een aantal aanhangers tijdens de Napoleontische oorlog naar Engeland gevlucht. De grondlegger van het conservatisme was overigens de Engelse filosoof Burke. Die zich fel keerde tegen de Franse revolutie en het daarmee gepaard gaande gedachtengoed. Hij kreeg navolging in veel landen waaronder zelfs in Frankrijk bij de overgebleven conservatieve denkers aldaar.¹³⁹ Burke zal dus waarschijnlijk ook bij de Nederlandse conservatieven bekend zijn geweest. In redevoeringen van conservatieven komt het buitenland vooral naar voren als voorbeeld van hoe zij het in Nederland niet wilden. Opvallend is overigens dat nota bene Thorbecke in de jaren dertig als conservatief te boek stond.¹⁴⁰

Het beste voorbeeld voor de conservatieven kwam wellicht uit de Duitse staten. Met name Pruisen (en Oostenrijk) werden zeer conservatief bestuurd en een liberale grondwet werd dan ook lang succesvol tegengehouden. Het feit dat Pruisen nooit onder Franse invloed had gestaan en geen succesvolle revolutie had gezien, maakte dit mogelijk. Toch heb ik geen bewijs kunnen vinden dat de Nederlandse conservatieven zich hebben laten inspireren door Pruisen, al zou het sentiment wel een vergelijkbare achtergrond kunnen hebben. Duitsland toont ook aan hoe relatief de verschillen tussen liberalen en conservatieven kunnen zijn. Kwam in de vorige paragraaf naar voren dat de wens om één te worden nauw verwant was aan het liberalisme, mensen die zich hier juist hard voor hebben gemaakt, zoals Otto von

¹³⁸ 'Conservatieven', *parlement.com*, www.parlement.com, laatst geraadpleegd op 9 juli 2021.

¹³⁹ Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2000) 38.

¹⁴⁰ K.H. Boersma, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie* (Leiden 1949) 51.

Bismarck, waren vaak uitgesproken conservatief: gericht op het behoud en versterken van de Duitse cultuur.

3.3 Het katholicisme

In de eerste helft van de negentiende eeuw was er in Nederland nog geen sprake van een formele specifiek confessionele, katholieke of protestantse politiek. Desalniettemin hadden met name de katholieken wel hun eigen belangen. Twee zaken wijzen erop dat het katholicisme een rol speelde in de politiek. In de eerste plaats was het de afscheiding van België, waar een zeer sterke katholieke lobby achter zat. In de tweede plaats betrof het de commentaren op de grondwetsherziening die de grondwet onder andere té katholiek noemden.

De katholieken werden sinds de Tachtigjarige Oorlog in Nederland getolereerd vanuit het idee van godsdienstvrijheid. Toch was de gelijkheid relatief en heerste er behoorlijk wat anti-paaps sentiment ten noorden van de grote rivieren. Politiek gezien waren de meeste katholieken aan het begin van de negentiende eeuw conservatief.¹⁴¹ Toch gingen steeds meer katholieken voelen voor het liberalisme.¹⁴² Dit had onder meer te maken met de voordelen die de liberale vrijheden en rechten hen boden. In België sloten de katholieken eerder het zogenaamde monsterverbond tegen koning Willem I. Toen er nog sprake was van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was het katholieke deel van het volk groot, hoewel dat niet terug te zien was in de politiek. Nu België af was gescheiden vormden de katholieke Nederlanders duidelijk een minderheid. De samenwerking had de Belgische katholieken echter niet direct liberaler gemaakt. Na 1840 werd dit erg duidelijk. Over de mate waarin de Nederlandse katholieken daadwerkelijk liberaler werden zijn de meningen verdeeld. Historici Rogier en de Rooy stellen vooral dat hier duidelijk sprake van was.¹⁴³ A.F. Manning stelt echter iets anders. Volgens Manning was de combinatie katholiek en liberaal, zoals bij L.D. Storm gezien werd, geen vanzelfsprekende combinatie. Het leidde er zelfs toe dat Storm door een deel van de katholieken verstoet werd.¹⁴⁴ Wel stelt ook Manning dat de katholieken Storm in de loop der tijd juist wel als steunpilaar gingen waarderen.¹⁴⁵ Een mogelijke conclusie kan zijn dat de Nederlandse katholieken in vrij korte tijd op zijn geschoven van conservatief naar liberaal.

Hoewel, zoals gezegd, de Belgische katholieken na 1840 weer tegenover de liberalen kwamen te staan, stelt Manning dat zij vooral praktisch georiënteerd waren. Hierdoor was de samenwerking met de liberalen aanvankelijk mogelijk. In feite wisten de Belgische katholieken hun conservatieve idealen middels een liberale grondwet

¹⁴¹ Albert van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2002) 91.

¹⁴² Van der Zeijden, 'Katholieke identiteit', 171.

¹⁴³ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid geboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953) 175.

¹⁴⁴ Manning, 'Katholiek en overtuigd Liberaal' 86.

¹⁴⁵ Ibidem, 95.

vorm te geven. In Frankrijk, waar de katholieken volgens Manning een stuk theoretischer aangelegd waren, was dit problematischer.¹⁴⁶

De conservatieve katholieken werden gesteund door de Pausen Gregorius XVI en Pius IX die het liberalisme open veroordeelden en als vijand van het geloof aanmerkten. In Frankrijk klonk er echter ook een ander geluid vanuit de priester en filosoof Lamennais, die een groot voorstander van de scheiding tussen kerk en staat was en die het liberalisme en het katholicisme met elkaar wilde verzoenen. Zijn filosofie werd hard afgewezen door de paus. Desalniettemin had hij veel invloed op katholieken in Europa en volgens Rogier en de Nooy zo ook in Nederland.¹⁴⁷

In Engeland werden katholieken eeuwenlang als tweederangs burgers beschouwd die bijvoorbeeld nauwelijks in de politiek terug te vinden waren. In 1829 kwam daar een eind aan middels de 'Emancipation Act', waarin verboden werden opgeheven en er meer gelijke kansen voor de katholieken mogelijk werden. De situatie lijkt zodoende te verschillend van Nederland om als inspiratiebron voor de Nederlandse katholieken te hebben kunnen dienen. In Duitsland was een deel van de Duitse staten uitgesproken katholiek geweest als onderdeel van de kerkelijke staat in het Heilige Roomse Rijk. In het proces naar de eenwording werd het protestantse Pruisen echter dominant. De Duitse staat kreeg zodoende een sterk protestants fundament. Zowel Engeland als Duitsland had zodoende te maken met een protestantse toe-eigening van de identiteit van de staat.¹⁴⁸ Dit ging ten kost van de katholieken. In feite stonden de katholieken in Nederland voor dezelfde uitdaging. Nederland had zichzelf ook een nadrukkelijk protestantse identiteit toegekend. Wellicht dat dit wel een reden was voor een aantal katholieken om tegen een grondwetsherziening te zijn. Volgens Manning kwam dit namelijk te dele vanuit de vrees dat het de godsdienstvrijheid juist zou verminderen.¹⁴⁹ En waar de situatie in Engeland verbeterde, gebeurde in Duitsland het tegenovergestelde, hetgeen ongeveer 30 jaar later, in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, resulteerde in de Kulturkampf: een strijd van de overheid tegen de katholieken.

Een andere reden waarom veel katholieken in Nederland terughoudend waren ten aanzien van de grondwetsherziening was dat koning Willem II zichzelf, in tegenstelling tot zijn vader, profileerde als een vriend van de katholieken.¹⁵⁰ Dit leidde ertoe dat veel katholieken de grondwetsherziening pas wilden steunen als de koning dit ook wilde.¹⁵¹ Dit gebeurde uiteraard ook in 1848. Met name de vrijheid van onderwijs was een belangrijke reden waarom veel katholieken de grondwetswijziging steunden zonder zichzelf door het liberalisme te laten absorberen.¹⁵²

¹⁴⁶ Ibidem, 84.

¹⁴⁷ Rogier en de Rooij, *In vrijheid geboren*, 127.

¹⁴⁸ Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 24.

¹⁴⁹ A.F. Manning, 'Katholiek en overtuigd Liberaal', 89.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Rogier en de Rooij, *In vrijheid geboren*, 164.

Samenvattend waren de meeste katholieken in Europa conservatief. Waar echter in Frankrijk de vijandschap tussen het liberalisme en de kerk bleef bestaan, waardoor de katholieken naar de achtergrond werden verdreven, scharden in België en later in Nederland, katholieken zich achter de liberale grondwet. In België was dit om van Nederland af te komen en in Nederland omdat een liberale grondwet hen vrijheden kon garanderen die hun positie verbeterde. Het ligt voor de hand dat Storm, namens de katholieken, de Belgische grondwet wel als voorbeeld heeft gebruikt. In Duitsland hadden de katholieken het erg moeilijk, hetgeen de vrees bij Nederlandse katholieken om met de grondwet in te stemmen aan kan hebben gewakkerd; maar hier heb ik geen direct bewijs van kunnen vinden.

3.4 Het protestantisme

De protestanten zijn een lastige groep om afzonderlijk te bestuderen, aangezien zij als groep niet echt herkenbaar waren in de politiek. Er was ook geen reden om zich te organiseren. In Nederland was het protestantisme dominant en deel van de culturele identiteit.¹⁵³ Wie de parlementaire geschiedenis op dit punt onderzoekt krijgt de indruk dat men protestants was tenzij nadrukkelijk anders aangegeven. Ook Luzac, de Kempenaer en Donker Cortius waren protestants. Nederlands Hervormd om precies te zijn. Thorbecke was Luthers, hetgeen officieel ook protestants is maar volgens veel protestanten té veel leek op katholiek. Hoewel het dus geen formele groep was, is het ondenkbaar dat het protestantse geloof, en dan in het speciaal het calvinisme, geen invloed heeft gehad op de politiek. Zoals eerder vermeld is het principe 'Vreest God, dient de Koning' voor veel protestanten erg belangrijk en werd het verval van moraliteit, zoals in de Franse revolutie zichtbaar werd, met afschuw bekeken. Evengoed leken de protestanten minder principieel tegen het liberalisme gekant te zijn dan de katholieken. Een mogelijke reden daarvoor is dat het protestantisme geen krachtig gecentraliseerd bestuur had met ook wereldlijke macht. Een andere verklaring is te vinden in de geschiedenis van Nederland. Bij het zoeken naar een nationale identiteit in de negentiende eeuw, werd er door de protestanten veelal gewezen op de Tachtigjarige Oorlog. Ons land was ontstaan omdat het zich los had gemaakt van het katholieke Spanje. Het protestantisme was zodoende een belangrijk onderdeel van de Nederlandse identiteit.¹⁵⁴ Wat ook met deze periode in de geschiedenis verbonden was, was de Gouden eeuw. Nederland was in deze periode erg (economisch) liberaal georganiseerd ten gunste van vrije handel en dergelijke.¹⁵⁵ Bovendien was Nederland een republiek geweest. Zodoende hadden veel protestanten ook geen probleem met het liberaal zijn in de economische zin van het woord en waren zij, zoals vermeld, meer gekant tegen de (verworvenheden van de) Franse revolutie en de daarbij behorende moraal. Het is niet voor niets dat in 1879 de

¹⁵³ Willem Frijhof, 'Nederlandse identiteit in historisch perspectief', *Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2019* (Sociaal Cultureel Planbureau Den Haag 2019) 7.

¹⁵⁴ E.M. Agricola, The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity 1814–1917, *GeoJournal* 51 (2000) 53.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 54.

eerste politieke partij, de ARP, met een sterk gereformeerde signatuur, zichzelf nadrukkelijk (zelfs in zijn naam) tegen de revolutie keerde, al was die intussen ruim een eeuw geleden.¹⁵⁶

De protestanten zagen in het buitenland, in Engeland en meerdere Duitse staten (waaronder het machtige Pruisen), andere landen met een protestantse signatuur. De situaties in deze landen waren echter anders en bovendien hadden deze landen hetzelfde 'probleem' als Thorbecke: in Duitsland waren de protestanten meestal Luthers en in Engeland Anglicaans. Beide denominaties leken meer op het katholicisme en waren in ieder geval niet calvinistisch zoals de heersende protestantse groepen in Nederland. Evengoed zagen deze landen Nederland wel degelijk al van oudsher als gelijkgezinden.¹⁵⁷ Ook was er sprake van een gedeeld antikatholiek sentiment, hetgeen in de constitutionele geschiedenis van zowel Engeland als meerdere protestantse staten terug te zien is, al was het katholicisme in Engeland (evenals in Nederland) niet verboden. Frankrijk en België waren zo nadrukkelijk katholiek dat deze landen eerder als negatief voorbeeld werden gezien door protestantse politici dan als positief voorbeeld. Men was vooral bang voor de invloed van de paus op het landsbestuur en het benoemen van functionarissen en voor priesterdwang. Dit was de druk die priesters bij verkiezingen uit konden oefenen op de kerkgangers. De geschiedenis van de Belgische afscheiding, waarbij een katholiek liberale staat werd gevormd, zullen die negatieve sentimenten nog versterkt hebben.

3.5 Betekenis buitenland voor Politiek-theoretische context beschouwd

Het liberalisme van de ene kant en het conservatisme van de andere kant, waren politieke stromingen die in heel Europa terug te vinden waren. Verschillen tussen de landen waren er echter wel degelijk. De redenen hiervoor zijn te vinden in de eigenheid van de verschillende staten en de aldaar populaire filosofische ideeën. Nederland is in de negentiende eeuw wat betreft de economische benadering van het liberalisme, vrij liberaal. In conservatieve ogen maakte dit wellicht de noodzaak van een meer liberale grondwet ook minder relevant, zoals dit ook in Engeland het geval was. Politiek gezien is het vooral het doctrinair of constitutioneel liberalisme dat opkomt en de hoofdrol speelt bij de grondwetsherziening. Dit was voornamelijk afkomstig uit Frankrijk. Maar ook België kon in deze als voorbeeld dienen. Voor de conservatieven waren er relatief weinig buitenlandse voorbeelden. Het was vooral terug te vinden in de Duitse staten. Ook werd er wel naar Engeland gekeken als voorbeeld. Dat land had echter liberale kenmerken met oude structuren vermengd. De conservatieven zullen in het buitenland veelal voorbeelden hebben gezien hoe zij het niet wilden. De grondlegger van het conservatisme is de Engelse filosoof Burke die zich radicaal tegen de Franse revolutie keerde.

¹⁵⁶ 'Antirevolutionairen', parlement.com, <https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqeylw/antirevolutionairen>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2021.

¹⁵⁷ J.F. Boshier, 'The Franco-Catholic Danger, 1660-1715', *History* 79 (1994) 6-8.

Ook stonden de katholieken en protestanten vaak tegenover elkaar. Waar de katholieken aanvankelijk eerder conservatief dan liberaal waren, verschoof dat geleidelijk. De protestanten keken met argusogen naar de situatie in het katholieke België, waar de kerk veel invloed kon hebben op de staat. Hoewel er op papier vrijheid van Godsdienst was, waren de katholieken toch wat achtergesteld op de protestanten. Dit was ook het geval in veel Duitse staten en Engeland. De Nederlandse katholieken hadden echter een andere houding dan de Belgische en Franse katholieken en hadden daarin dus slechts een beperkt voorbeeld. De protestanten zagen hun overtuiging als onderdeel van de Nederlandse identiteit. Bovendien was de dominante Nederlands Hervormde (calvinistische) denominatie afwijkend van andere protestantse landen. De protestanten waren vooral bang voor invloed vanuit Rome en priesterdwang bij verkiezingen.

Opvallend is dat de strijd tussen katholiek en protestants zich vooral voorleek te doen in meer protestantse landen zoals Engeland en diverse Duitse staten. Terwijl de strijd tussen kerk en staat zich juist meer voordeed in de meer katholiek georiënteerde landen zoals Frankrijk en België. Het eerste zal dus meer in het oog zijn gesprongen bij de Nederlandse protestanten en het tweede bij de Nederlandse katholieken én liberalen.

Veel ideologieën vonden hun oorsprong in het buitenland maar kwamen in Nederland op een eigen manier tot uiting. Hierbij werd men vaak beïnvloed door het buitenland in de vorm van negatieve voorbeelden. De liberalen daarentegen kregen hun inspiratie vooral van buitenlandse voorbeelden. Dit zorgde soms voor afwijkende liberale stromingen die de discussies over de grondwet zeker konden beïnvloeden

3.6 Bijdrage aan het historisch debat

In dit hoofdstuk is er sprake van comparatieve geschiedenis aangezien de situatie van liberalen, conservatieven, katholieken en protestanten in diverse landen met elkaar worden vergeleken. Centraal staat echter opnieuw de waarneming. Nederlandse politici konden immers worden beïnvloed door wat zij zagen van hun ideologische verwanten in het buitenland. Daarnaast is er sprake van cultuurtransfer. Met name bij de liberalen is heel duidelijk zichtbaar hoe het liberaal gedachtengoed in diverse landen in een eigen context werd geplaatst. Dit laatste laat zien dat Thorbeckes wens om dit expliciet in de grondwet te doen heel erg binnen het liberalisme past.

4. De totstandkoming van de grondwetsherziening

Tot nu toe zijn de voorgeschiedenis van de grondwetsherziening van 1848, de commissieleden en de onderlinge stromingen waar zij mee te maken hadden en de invloed vanuit het buitenland op deze zaken onder de loep genomen. Toen de commissie in 1848 bij elkaar kwam was dit de situatie waar zij mee te maken hadden. Een uitgebreid verslag van de discussies die er gevoerd werden in de commissie is er niet. Toch is er wel een en ander van bekend dankzij het feit dat in bewaard gebleven correspondentie van de commissieleden informatie hierover terug te vinden is. Mathijs van de Waardt wijst er in zijn biografie over Donker Curtius bovendien op dat de grondwet, nadat de commissie het voorstel had ingediend, nog niet klaar was.¹⁵⁸ Eerst moest de ministerraad er iets van vinden. Hierin werden hier en daar afwijkende keuzes gemaakt, getuige de kritiek van Thorbecke op het voorstel zoals dat in de Tweede Kamer werd gebracht. Thorbecke schreef namelijk zijn *Bijdrage tot de herziening der grondwet*, waarin hij aangaf op welke punten hij het niet eens was met het eindresultaat. Thorbecke schreef dat het stuk dat door de commissie was afgeleverd, op een aantal punten afweek van zijn eigen mening en dat het onderwerp dat door de ministerraad naar de Staten Generaal was gestuurd nog verder afweek.¹⁵⁹ Dit wijst erop dat er sprake is geweest van discussies binnen de commissie en de ministerraad. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is in hoeverre de buitenlandse voorbeelden invloed gehad kunnen hebben op deze discussies.

4.1 De commissie

Toen de commissie aan de slag ging, ging Thorbecke ervan uit dat de klus in een dag of negen geklaard zou zijn. De reden hiervoor was dat hij als de basis van de vernieuwingen het Negenmannen-voorstel van vier jaar daarvoor beschouwde. Op Donker Curtius na waren immers de andere leden onderdeel van de Negenmannen geweest. Het zou uiteindelijk aanzienlijk langer gaan duren. Uit brieven van Thorbecke aan zijn vrouw blijkt dat de commissie na vier dagen niet verder was gekomen dan artikel zesenzestig van de uiteindelijk honderdneegenenentig artikelen¹⁶⁰. De artikelen die reeds besproken waren, behelsden echter wel één van de heetste hangijzers: de ministeriële verantwoordelijkheid. Hoe de discussies precies zijn gelopen is niet opgetekend, maar uit het verslag dat Thorbecke naar de koning had gestuurd, blijkt dat er aanvankelijk stond aangegeven dat “de persoon van de koning” onschendbaar was, terwijl in het uiteindelijke resultaat slechts “de koning” stond. Het

¹⁵⁸ Van de Waardt, *De man van 1848*, 226.

¹⁵⁹ Thorbecke, *Bijdrage tot de herziening der grondwet*.

¹⁶⁰ Brief Thorbecke aan zijn vrouw, *Huygens ing*.

<https://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/thorbecke/#page=128&accessor=toc&source=5&size=1219&view=imagePane>. Laatst bekeken op 9 juli 2021.

is goed denkbaar dat hierover is gediscussieerd. Thorbecke was voorstander van het eerste. In vrijwel alle andere vergelijkbare grondwetten in het buitenland, stond dit op een vergelijkbare manier geformuleerd. Daarnaast schreef Thorbecke aan zijn vrouw dat het zeer vertragend was dat Donker Curtius steeds met de Belgische grondwet op de proppen kwam. Luzac en de Kempnaer waren blijkbaar niet geheel ongevoelig voor de argumenten van de Donker Curtius want Thorbecke ergerde zich er aan dat zij geen sterke eigen mening hadden en twijfelden. Maar ook na deze eerste dagen ging het duidelijk niet zo vlot als dat mogelijk was geweest. De commissie kreeg van de koning tevens een opdracht om een kabinet te vormen. Niet alle leden waren hier voorstander van geweest aangezien het van het herzien van de grondwet af kon leiden.¹⁶¹ Wellicht hierdoor leek deze opdracht ook niet de hoogste prioriteit te hebben met tot gevolg dat koning Willem II vond dat het te lang duurde.¹⁶² De koning vroeg daarop graaf Schimmelpenninck, de beoogde minister van buitenlandse zaken, om een kabinet te formeren. Schimmelpenninck was hiertoe bereid onder een aantal voorwaarden. Hij wilde een hele andere constitutie naar Engels voorbeeld en hij wilde de volledige vrijheid in het samenstellen van het kabinet. De wensen van Schimmelpenninck met betrekking tot de constitutie waren in strijd met de ideeën van de commissie en in het bijzonder met die van Thorbecke, die toch al een zeer slechte band met Schimmelpenninck had. Luzac en de Kempnaer waren iets gematigder in hun oordeel over Schimmelpenninck en waren van mening dat de als conservatief bekend staande graaf feitelijk best liberale denkbeelden had.¹⁶³ In zekere zin klopte dit ook aangezien het Britse koninkrijk als liberaal te boek stond. Een belangrijke reden voor Thorbecke om deze constitutie af te wijzen was dat de koning in Engeland weliswaar meer waardigheid, maar minder feitelijke macht had. Diederik Slijkerman maakt onderscheid tussen het Engelse model dat gekenmerkt wordt door een parlementair kabinet en het continentale model met een koninklijk kabinet. Thorbecke had een voorkeur voor het tweede, Schimmelpenninck voor het eerste.¹⁶⁴ In die zin was Schimmelpenninck mogelijk inderdaad liberaler dan het zich deed aanzien. Bovendien wilde hij alleen een kabinet samenstellen waarin hij voorzitter was. Daarmede werd hij de eerste minister-president. Thorbecke gaf in zijn bijdrage aan de grondwetsherziening aan dat hij er ook problemen mee had dat er ministers werden aangesteld voordat de grondwet af was. Hij vond dat de ministers bij de grondwet uitgekozen moesten worden aangezien zij de grondwet ten uitvoer moesten brengen en door moesten voeren. De koning had evenwel niet toegestaan dat de grondwetscommissie opgeheven zou worden. Uit de brieven van Thorbecke is op te maken dat Schimmelpenninck meerdere malen naar vergaderingen van de commissie

¹⁶¹ Aerts, *Thorbecke wil het*, 359.

¹⁶² Van Zanten, *Koning Willem II*, 556.

¹⁶³ Van de Waardt, *De man van 1848*, 213.

¹⁶⁴ Diederik Slijkerman, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905* (Amsterdam 2011) 15.

is gegaan.¹⁶⁵ Het is goed voorstelbaar dat hierbij flink gediscussieerd is over dergelijke zaken en over de grondwet in het algemeen. Opnieuw waren het Luzac en de Kempnaer die niet geheel afwijzend tegenover de aanstelling van Schimmelpenninck stonden. Overigens had het oponthoud dat Schimmelpenninck bracht niet alleen een inhoudelijke component. Ook werd er over de invulling van de ministeries gesteggeld met als meest in het oog springende resultaat dat uitgerekend Thorbecke geen ministerie kreeg. Toen de grondwet uiteindelijk af was waren er twaalf belangrijke wijzigingen die ter goedkeuring naar de koning zijn gestuurd.¹⁶⁶ Over de mate waarin hierover is gediscussieerd, is niet veel bekend al is een en ander secundair af te leiden uit andere bronnen. Wel werd gesuggereerd dat het eindresultaat voor Donker Curtius en Luzac slechts een eerste schets zou zijn aangezien de ministerraad, zonder Thorbecke, er nog over zou moeten beslissen. Gezien Luzac helemaal niet op een ministerspost zat te wachten en zelf minder stellig was in zijn mening is het de vraag of dit in zijn geval terecht was. Ook van Donker Curtius is dit niet met zekerheid te zeggen. Toch is hij wel degene geweest die de grondwetswijzigingen door de Tweede Kamer heeft geloodst en is het een feit dat er meerdere aanpassingen zijn gedaan (waar Thorbecke het helemaal niet mee eens was) door de ministerraad alvorens het voorstel naar de Tweede Kamer op werd gestuurd.

4.2 De ministerraad

Toen de koning het concept van de grondwet van Thorbecke ontving viel het hem erg mee.¹⁶⁷ De grondwet was niet zo radicaal als hij gevreesd had. Het verzoek om het direct te drukken willigde hij dan ook in. Vanaf dat moment hield de koning zelf de regie. Hij zat de ministerraad voor die over de voorstellen van de commissie moest oordelen. Hierbij werden er inderdaad een aantal aanpassingen gedaan waar Thorbecke zich achteraf erg over op zou winden. Een belangrijke keuze die de koning moest maken was de keuze tussen Schimmelpenninck die tegen deze grondwetsherziening was en de commissie. De commissie trok hierbij aan het langste eind. Voor zover dit ook een keuze tussen het Engelse en het Belgisch/Frans georiënteerde systeem was, koos de koning bewust voor dit laatste. Hij was namelijk van mening dat het Engelse systeem niet op Nederland toe te passen was en dacht bovendien dat dit systeem ook geen stand kon houden.¹⁶⁸ Mede aanleiding hiervoor was dat er op dat moment ook in Engeland spanning was met de opkomst van het chartisme.¹⁶⁹ Deze beweging kwam op voor de rechten van de arbeiders en was voor uitbreiding van het kiesrecht. Schimmelpenninck was onaangenaam verrast door de

¹⁶⁵ Brieven van Thorbecke, *Huygens ing.*

<https://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/thorbecke/#page=128&accessor=toc&source=5&size=1219&view=imagePane>. Laatst bekeken op 9 juli 2021.

¹⁶⁶ 'De grondwet van Thorbecke. 1848. Samenvatting, oorzaken en gevolgen, *Historiek online geschiedenismagazine*, <https://historiek.net/grondwet-thorbecke-1848-samenvatting/75675/>, Laatst bijgewerkt op 8 september 2020.

¹⁶⁷ Van de Waardt, *De man van 1848*, 225.

¹⁶⁸ Van Zanten, *Koning Willem II*, 562.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 457.

beslissing van de koning en diende daarop zijn ontslag in. Donker Curtius nam de leiding van hem over, al zou het voorzitterschap formeel rouleren. Minister Nepvue, een kompaan van Schimmelpenninck vertrok ook. Vanwege zijn gezondheid deed ook Luzac als minister van binnenlandse zaken een stap terug. Hij werd vervangen door de Kempenaer die aanvankelijk niet echt op het ministerschap zat te wachten. Ook zonder Schimmelpenninck gingen de discussies door. Zo werd er gediscussieerd over de rol en het nut van de Eerste Kamer en de grootte van de Tweede Kamer. Uiteindelijk paste de ministerraad het ontwerp op een aantal punten aan.

Nadat de ministerraad met de herziening klaar was, werd deze opgestuurd naar de Raad van State die, tegen de gewoonte in, door de koning zelf werd voorgezeten en waar ook enkele ministers bij aanwezig mochten zijn. De meeste discussie aldaar betrof het schrappen van het recht van placet. Dit was het recht dat de overheid had om kerkelijke besluiten van de paus eerst goed te keuren. Koning Willem II hechtte echter veel waarde aan de afschaffing daarvan. Afschaffing van het recht van placet was reeds in de Belgische constitutie opgenomen. Door de sterk katholieke cultuur aldaar was dit niet zo vreemd. In Nederland heeft het waarschijnlijk mede gezorgd voor de kritiek op de grondwet dat deze te katholieke was en dat het te veel een kopie van de Belgische grondwet was. Dat het juist de koning was die deze wijziging doordrukte is opvallend. Het bevestigde de positie van de koning als vriend van de katholieken. Het is echter niet ondenkbaar dat de koning dit onder druk deed van de chantage van de radicale journalist van Bevervoorde die streed voor het afschaffen van het recht van placet en zo katholieken en liberalen wist te verenigen.¹⁷⁰ Volgens biograaf Jeroen van Zanten was deze chantage waarschijnlijk echter niet doorslaggevend.

De aanpassingen die de ministerraad deed bleken tegen het zere been van Thorbecke. In veel gevallen betrof het vooral taalkundige aanpassingen. Volgens Thorbecke waren deze aanpassingen vaak slecht omdat ze de essentie misten of niet overeenkwamen met de werkelijkheid. In totaal waren het zo'n tweeëntwintig punten die Thorbecke het liefst anders had gezien. Uit deze bijdrage bleek diverse malen de invloed van het buitenland. Zo koos de ministerraad ervoor om te stellen dat de uitvoerende macht bij de koning ligt. Dit was volgens Thorbecke letterlijk overgenomen uit de Franse Chartre. Zelf had hij deze algemeenheid weg willen laten en dit door diverse andere artikelen automatisch willen regelen. Een punt waar het juist Thorbecke was die het voorbeeld van het buitenland wilde gebruiken, betrof het bestuur van de koloniën. De keuze viel op een eigen bestuur voor de koloniën onder de koning, waar Thorbecke juist aangaf naar Engels en Frans voorbeeld de koloniën gewoon onder de Nederlandse regering te laten vallen. Een andere discussie waarin voorbeelden uit het buitenland werden betrokken was de discussie rondom de Eerste Kamer. Thorbecke vond dat er geen Eerste Kamer moest komen. De regering koos ervoor om naar Belgisch voorbeeld wél een Eerste Kamer te handhaven. Thorbecke

¹⁷⁰ Van Zanten, *Koning Willem II*, 592.

stelde echter dat alleen in Engeland er een duidelijke historische reden was om een Eerste Kamer te handhaven. De Belgische constitutie kwam ook nadrukkelijk ter sprake bij artikel 161, over de beslissing over 'betwiste politieke regten'. Hierbij werd een zinsnede van de Belgische constitutie (al door de commissie) letterlijk toegevoegd. Thorbecke was het hier niet mee eens. Eenmaal voerde Thorbecke ook Duitsland aan als negatief voorbeeld. In de discussie of de burgermeester gekozen moest worden door het volk of benoemd moest worden door de koning (of iets daartussenin) verwees Thorbecke naar het feit dat in Pruisen en veel andere Duitse staten er sprake was van een door het volk gekozen burgermeester. Hij verwierp dit en wilde de koning hier juist veel vrijheid in geven. Een punt waar het voorbeeld uit andere landen in het algemeen nadrukkelijk genoemd werd was in de discussie over de invloed van de regering op de rechterlijke macht. Hierbij stelde de ministerraad dat zij hadden ondervonden dat de invloed van de regering op de ambtenaren van het openbaar ministerie geen nadelige maar juist een nuttige werking had gehad. Thorbecke was van mening dat dit een slecht argument was. Hij stelde de vraag welke landen dit dan betrof die onder het Franse systeem hadden gefunctioneerd en op dit onderwerp van toepassing waren. In feite verwees hij hierbij impliciet naar de historisch gegroeide eigenheid van Nederland, waardoor andere landen niet klakkeloos gekopieerd konden worden. Met het oog op de hoofdvraag zijn er een aantal dingen in Thorbeckes *Bijdrage* die opvallen. Ten eerste is het duidelijk dat er veel kennis was over buitenlandse constituties bij zowel de commissieleden als bij de ministerraad. Er werd immers in verschillende artikelen naar verwezen. In sommige gevallen werd iets gekopieerd uit buitenland en was dit vaak niet onomstreden. Wat ook opvalt is dat Thorbecke vaker af wil wijken van het voorbeeld van buitenlandse constituties dan de ministerraad. Een verklaring hiervoor is Thorbeckes filosofie over de historisch gegroeide eigenheid van de staat en zijn mening dat de grondwet vooral praktisch moest zijn en niet te veel met algemene wetten moest komen. Het resultaat lijkt evenwel te zijn dat de grondwetsherziening op een aantal belangrijke punten meer op constituties uit het buitenland ging lijken dan Thorbecke eigenlijk had gewild. Daar tegenover waren er ook wel degelijk punten waarin Nederland een eigen weg koos.

4.3 De Tweede Kamer

Het eerste wat Donker Curtius moest doen in de Tweede Kamer was het bekendmaken van het opstappen van Schimmelpenninck. Hij verklaarde dat zij in Schimmelpenninck een medestrijder hadden gevonden. Donker Curtius zei dat de commissieleden dachten dat Schimmelpenninck met een 'herziening in Britse zin', alleen de ministeriële verantwoordelijkheid en rechtstreekse verkiezingen had bedoeld. De waarheid bleek te zijn dat hij het hele Britse systeem had willen kopiëren. De uitspraak die Donker Curtius vervolgens deed is belangrijk voor dit onderzoek. Hij stelde namelijk dat ieder volk zijn eigen overleveringen en eigenaardigheden had. Daardoor had ieder land ook zijn eigen behoeften die in de grondwet opgenomen moesten worden.

Daardoor kon een buitenlandse constitutie, zoals de Engelse, niet simpelweg gekopieerd worden. Dit voorzag volgens Donker Curtius niet in de behoeften van Nederland op dat moment. Vervolgens stelde Donker Curtius dat ten aanzien van de inrichting van de staatsinstellingen er twee punten voor Nederland kenmerkend waren. Het eerste was de verkleefdheid met het huis van Oranje en het tweede was een 'eenvoudige en burgerlijke zin'. Buitenlandse denkbepelden konden alleen worden over genomen als zij met deze twee kenmerken in overeenstemming waren. De keuze was daarom gevallen op relatief veel benoemingsbevoegdheden voor de koning en daar tegenover twee Kamers die door de bevolking gekozen zouden worden. Door te stellen dat vrijheid van vereniging, drukpers, godsdienst en onderwijs leuzen 'van deze tijd' waren die in geen grondwet meer kon ontbreken, gaf hij aan dat hierin dus wel buitenlandse voorbeelden waren gebruikt.

Aanvankelijk was de tegenstand in de Tweede Kamer zo groot dat Donker Curtius zijn ontslag indiende dat door de koning niet werd aanvaard. Hiermee verstevigde hij in de praktijk zijn positie.¹⁷¹ In de debatten over de wijzigingsvoorstellen kwam opnieuw de afschaffing van het recht van placet voorbij. Donker Curtius verdedigde dit door te stellen dat het de kerkgenootschappen meer gelijk maakte. Protestanten (die natuurlijk niet centralistisch georganiseerd waren) hoefden voor hun besluiten ook geen goedkeuring aan de regering te vragen. Door te veel tegenstand van de protestantse meerderheid werd het voorstel toch iets aangepast. Zo werden enkele godsdienstige bepalingen aangepast ten gunste van de protestanten. Bovendien werd de vrije benoeming van geestelijken geschrapt. Daartegenover werd de vrijheid van godsdienst verder verruimd. Het vinden van een meerderheid voor de andere herzieningsvoorstellen was ook niet eenvoudig, ondanks een oproep van de koning om snel en in het belang van het land te handelen en de grondwetsherziening goed te keuren. Toch kregen de meeste voorstellen uiteindelijk een meerderheid, soms met kleine tekstuele veranderingen. De enige andere grote wijziging die onder invloed van de Tweede Kamer werd aangebracht betrof het kiezen van de Eerste Kamer. Het voorstel was om ook de Eerste Kamer via directe verkiezingen te kiezen. Alleen zou de census hoger zijn. Nu zou de Eerste Kamer getraptd gekozen worden via de provinciale staten. Deze oplossing werd bedacht door de belangrijke ambtenaar Carel Clemens Elias d'Engelbronner, die hiervoor de Amerikaanse Senaat als voorbeeld gebruikte. Er waren ook veel kamerleden die geen rechtstreekse verkiezingen wilden maar die ook daar een extra trap in wilde bouwen. Donker Curtius wees erop dat het, terwijl overal in Europa revoluties opkwamen, het in Nederland en België rustig was gebleven. Hij stelde dat dit in het geval van Nederland kwam vanwege het voornemen om de grondwet te herzien en in België vanwege een verruiming van het kiesrecht. Het was dus logisch dat Nederland nu ook een ruim kiesrecht moest aannemen. België gold hierbij dus nadrukkelijk als voorbeeld.

¹⁷¹ Van de Waardt, *De man van 1848*, 248.

4.4 Buitenlandse invloed op het proces beschouwd

De invloed van het buitenland is op het proces van totstandkoming van de grondwetsherziening groot geweest. Wellicht zelfs groter dan in het eindresultaat terug te zien is. Door de komst van graaf Schimmelpenninck werd de discussie gevoerd of de grondwet wellicht een kopie moest worden van het Engelse systeem terwijl de anderen toch meer naar een Frans of Belgisch voorbeeld neigden. Het gegeven dat onder andere Kempnaer even twijfelde, kan te maken hebben met zijn in hoofdstuk drie genoemde afkeer van (delen van) het Franse systeem. Thorbecke leek vooral uit op een praktische, specifiek Nederlandse grondwet. Evenwel kopieerde ook hij soms teksten uit andere grondwetten. Toch zijn er een aantal zaken die onder invloed van de ministerraad uit buitenlandse constituties zijn gekopieerd, terwijl Thorbecke daar geen voorstander van was. Een belangrijk gegeven is dat in discussies sowieso erg vaak naar het buitenland verwezen werd. Soms als negatief voorbeeld, soms als verwijzing naar de praktische werking van wetten. Ook wees de koning op de situatie in het buitenland bij de vraag om men de herzieningsvoorstellen goed wilde keuren.

4.5 Bijdragen aan het historisch debat

In dit hoofdstuk wordt de meerwaarde van *histoire croisée* in de zin van beïnvloeding door waarneming duidelijk in de discussies die worden gevoerd. Deze zijn terug te voeren op de kennis en perceptie van de hoofdrolspelers van situaties en constituties in het buitenland. Zo had Schimmelpenninck voornamelijk kennis van het Engelse systeem en had hij zich, voor zover de informatie over hem rijkt, weinig kennis van andere systemen. Kempnaer, die twijfelde had een afkeer van delen van het Franse systeem. Dergelijke discussies tonen aan dat alleen focussen op comparatieve geschiedenis of cultuurtransfer te kort schiet. Het eindresultaat van de grondwet is immers mede het resultaat van deze discussies waarin veel meer invloed vanuit het buitenland betrokken is dan in het eindresultaat zichtbaar is. Bovendien zouden kleine veranderingen in de discussies hebben kunnen leiden tot een afwijkende cultuurtransfer. Als Schimmelpenninck bijvoorbeeld toch aan het langste eind had getrokken was het Engelse systeem in de Nederlandse context geplaatst.

5. Constitutionele situatie andere landen rond 1848

De mate waarin de grondwetten uit andere landen als voorbeeld voor Nederland konden dienen, was ook afhankelijk van de vraag in hoeverre de situatie in die landen vergelijkbaar was met Nederland. In dit hoofdstuk zal daarom de situatie in België, Engeland, Frankrijk en Duitsland rondom het ontstaan van hun grondwet(ten) bekeken worden. Ook zal de vraag beantwoord worden in hoeverre de situatie in die landen vergelijkbaar is geweest met de Nederlandse.

5.1. België

Het op het eerste gezicht meest voor de hand liggende voorbeeld voor Nederland was de Belgische constitutie. Immers, was België afgescheiden van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het land kreeg een liberale grondwet, waarbij eveneens werd gekozen voor een constitutionele monarchie. Bovendien hebben Nederlandse politici het hele proces van dichtbij meegemaakt. In een eerder hoofdstuk is er al op gewezen dat de Belgische afscheiding en de bijbehorende grondwet het resultaat waren van een ‘monsterverbond’ tussen katholieken en liberalen. Twee groepen die doorgaans lijnrecht tegenover elkaar stonden. De beide groepen vonden elkaar in hun streven om zich van Nederland af te scheiden maar waren zodoende ook tot elkaar veroordeeld bij het schrijven van een grondwet. Historicus Arnold Labrie verwijst hierbij naar het romantische ideaal van ‘vrijheid’, wat voor de katholieken iets anders betekende dan voor de liberalen.¹⁷² Van Sas wijst erop dat de romantiek in Nederland en België slechts heel matig voet aan de grond kreeg.¹⁷³ We kunnen hieruit concluderen dat dit in Nederland waarschijnlijk nóg minder is geweest. Het afwijzen van de eerder besproken Duitse filosofie, waar Thorbecke ook onder werd gerekend, bevestigt dit beeld verder.

Rechtswetenschapper A.M.R. Vannieuwenburg deed voor zijn dissertatie onderzoek naar de geschiedenis en de constitutionele gevolgen (in het bijzonder voor het onderwijs) hiervan. Een opvallend en wellicht verassend onderzoeksresultaat van zijn werk is dat de Belgische katholieken problemen hadden met de vrijheid van godsdienst. De achtergrond hiervan was hun verzet tegen de scheiding van kerk en staat.¹⁷⁴ De rooms-katholieke kerk had altijd zoveel invloed gehad in het dagelijks leven en in de politiek dat scheiding van kerk en staat voor katholiek België een enorm verlies aan macht betekende. Veel Belgen stelden dat deze macht van de katholieke

¹⁷² Arnold Labrie, ‘Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848’ in: *Nationalisme, naties en staten, Europa vanaf circa 1800 tot heden* (Nijmegen 2012) 158-277 aldaar 270.

¹⁷³ N.C.F. van Sas, ‘De burger als eunuch’ in *De metamorfose van Nederland* (Amsterdam 2004) 385.

¹⁷⁴ A.M.R. Vannieuwenburg, *Pleidooi voor een lekenrenaissance: een ideeënhistorische verkenning van de oorzaken en de gevolgen van de constitutionele verankering van de prerogatieven van de levensbeschouwingen in België met bijzondere aandacht voor het onderwijs* (Proefschrift universiteit Leiden 2019) 124.

kerk deel uitmaakte van de eigen unieke cultuur van België.¹⁷⁵ Aan de geprivilegerde positie van de kerk was overigens onder Napoleon al een einde aan gemaakt, maar middels het Concordaat van 1801 was hij met de paus overeengekomen dat aan de wensen van de katholieke kerk tegemoet moest worden gekomen.

Onder Koning Willem I waren katholieken op dit gebied weer terug bij af. Aangezien godsdienstvrijheid voor Nederland juist al een eeuwenoude verworvenheid was, was dit ook al vanaf het begin in de grondwet opgenomen. Het probleem van de vrijheid van godsdienst was dat alle kerkelijke gezindten niet alleen toegestaan waren, maar ook gelijke rechten hadden. Een bijzondere machtspositie van de katholieke kerk, die zelfs tot in het landsbestuur reikte, zoals dat in België gewenst was, paste hier dus niet bij.¹⁷⁶ Een nieuw concordaat van koning Willem I met de paus kon niet meer verhinderen dat Katholiek België zich van het sterk protestants georiënteerde Nederland en hun hervormde koning wilde afscheiden.¹⁷⁷ Nu moest deze strijd echter opnieuw worden gestreden met de liberalen.

Na de afscheiding kreeg België een voorlopig bewind dat een grondwetscommissie samenstelde die vervolgens aan het Nationaal Congres een voorstel moesten doen. Dit Nationaal Congres zou vervolgens de grondwet vaststellen. Het Nationaal Congres was een mengeling van diverse politieke stromingen. Van conservatieve, tot progressieve katholieken, van gematigde en radicale liberalen en diverse groepen die tussen dezen inzaten qua overtuiging. Bepaalde groepen stonden op veel gebieden lijnrecht tegenover elkaar, waar anderen gezamenlijke belangen hadden.¹⁷⁸

De grondwet die werd opgesteld bevatte zodoende meerdere compromissen, waarin zowel katholieken als liberalen op bepaalde punten toe moesten geven.¹⁷⁹ Zo kwam er bijvoorbeeld wel vrijheid van eredienst, maar werd er over gelijke rechten van godsdiensten (zoals in de grondwet van 1815 wel het geval was) niet gerept. Ook werd in de grondwet vastgelegd dat de staat niet het recht had om invloed uit te oefenen op de benoeming van dienaren van de eredienst of hen te verbieden om met hun overheden in briefwisseling te staan.¹⁸⁰ Hiermede werd duidelijk de deur opengezet voor beïnvloeding op de overheid vanuit de kerk.

Labrie wijst erop dat België erg afhankelijk was van Engeland. Groot-Brittannië stond borg voor het voortbestaan en zag een oom van koningin Victoria koning worden die, volgens hem, politiek eveneens als model functioneerde.¹⁸¹ Deze bijzondere band met Engeland had Nederland niet of minder. Daar tegenover staat dat

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ Arnold Labrie, 'Van Wenen', 265.

¹⁷⁷ Vannieuwenburg, 'Pleidooi', 391.

¹⁷⁸ Ibidem, 214.

¹⁷⁹ Ibidem, 392.

¹⁸⁰ *De Belgische grondwet van 7 februari 1831 met de wijzigingen van 7 september 1893, 15 november 1920, 7 februari, 24 augustus en 15 oktober 1921*. Établissements Émile Bruylant, Brussel 1965

¹⁸¹ Labrie, 'Van Wenen', 271.

het meer liberaal georganiseerde Engeland één van de weinige voorbeelden was. Het andere liberale voorbeeld, Frankrijk, was door de laïcering geen optie voor de Belgische katholieken. De Belgische grondwet zou de meest liberale grondwet van dat moment worden. Nederland had zodoende meer voorbeelden om zich op te baseren, met België voorop.

Het startpunt van de grondwet was in België hetzelfde als in Nederland, namelijk de grondwet van 1815. De staatkundige situatie (en dus ook de zaken die liberaler konden) waren vergelijkbaar. Het feit dat ook België ervoor koos om een constitutionele monarchie te worden maakte de situatie nog meer vergelijkbaar. Het monsterverbond tussen de katholieken en de liberalen in België zorgde echter voor een iets andere problematiek. Evengoed kan dit voorbeeld wel een rol gespeeld hebben bij de inzet van de Nederlandse katholieken.

5.2. Engeland

Groot Brittannië heeft tot op heden geen grondwet of constitutie in de zin van één formeel document. De oorspronkelijke betekenis van 'constitutie' was ook niet een vastgesteld juridisch product maar verwees, ofwel naar het geheel van gewoonterecht, ofwel naar de 'gesteldheid' van de staat, oftewel het geheel van zeden en tradities.¹⁸² In die zin had Engeland dus wel een constitutie, maar geen grondwettelijk document. De Britse constitutie bestond voornamelijk uit een aantal 'acts of parliaments' die gedurende meerdere eeuwen verzameld waren.¹⁸³ Als eerste 'act' wordt over het algemeen de Magna Carta uit 1215 beschouwd.¹⁸⁴ In dit document, dat een overeenkomst was tussen de koning en de adel, werd de macht van de koning ingeperkt en werden afspraken over vrijheden en rechtspraak vastgelegd. Hoewel na aanpassingen in latere acts eigenlijk alleen de inleiding nog bij de officiële constitutionele geschriften behoort, maakt de Magna Carta hier officieel wel onderdeel van uit.

De volgende historische 'act' was de 'Bill of Rights' uit 1689, die volgde uit de *Glorious Revolution*. In de Bill of Rights werden burgerrechten vastgelegd, werd de troonopvolging vastgelegd en kreeg de koning minder en het parlement meer macht. Stadhouder Willem III moest het ondertekenen alvorens hij het koningschap kreeg. De 'Bill of Rights' was voor een groot deel gebaseerd op de ideeën van John Locke, de grote verlichtingsdenker die wel als 'vader van het liberalisme' wordt gezien.¹⁸⁵ Speciale aandacht was er ook voor religie, aangezien de aanleiding van de Glorious

¹⁸² Heinz Mohnhaupt, 'Verfassung (I.) Konstitution, Status, Lex fundamentalis', Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Band 6* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1990) 831-862.

¹⁸³ Constitutional matters: Joint Committee on Draft Civil Contingencies Bill - First Report, <https://publications.parliament.uk/pa/jt200203/jtselect/jtdcc/184/18407.htm#a44>, laatst bekeken op 9 juli 2021.

¹⁸⁴ Rob Hartmans, Recensie: Het verhaal van de grondwet – Wim Voermans -, *Historisch Nieuwsblad JAARGANG* (2019) afl. 11.

¹⁸⁵ Lois G. Schworer, 'Locke, Lockean Ideas, and the Glorious Revolution' *Journal of the History of Ideas* 4 (1990) 531-538.

Revolution het bewind van koning James I was, die zich als katholiek vorst tegen de protestanten keerde, terwijl het protestantisme sinds Hendrik de achtste de staatsgodsdienst was geweest. In theorie was er vrijheid van godsdienst, maar in de praktijk hadden de katholieken minder rechten en werden zij vaak als tweederangsburgers behandeld.¹⁸⁶ Die situatie was overigens vergelijkbaar met de situatie van Nederland na de Opstand. In 1701 werd vastgelegd dat ook alleen een protestant koning kon worden van Engeland.

In 1707 werden de Engelse en Schotse staten officieel samengevoegd en in 1800 werd middels de 'Acts of Union' officieel het Verenigd Koninkrijk van Groot Brittannië en Ierland opgericht door het samenvoegen van Engeland (inclusief Schotland) en Ierland. Het bestuur werd daarom in beide landen overeenkomstig georganiseerd. Deze acts vormden officieel de eerste constitutie van het Verenigd Koninkrijk. Ook bij deze 'Act of Union' was religie het heetste hangijzer, aangezien Ierland katholiek was. Een aanleiding voor de 'Acts of Union' was de Ierse opstand van 1798.¹⁸⁷ Ierland was op dat moment wel overheerst door Engeland, maar was formeel nog een aparte staat. De katholieken (en presbyterianen) kwamen in opstand tegen de anglicaanse machthebbers en wilden Ierland bevrijden en organiseren naar voorbeeld van de Verenigde Staten en de Franse revolutie. Het beroep op dit laatste leidde zelfs tot een kortstondige invasie door Frankrijk dat de Ieren te hulp kwam. De Franse aanval werd tezamen met de Ierse opstand neergeslagen. In de 'Acts of Union' kwam Engeland de Ieren een beetje tegemoet, maar de protestantse Engelsen hielden toch de overhand. Er werd ook vastgelegd dat katholieken voortaan minister konden worden. De koning kon hier echter niet mee akkoord gaan, omdat het in strijd was met zijn eed, die naar de 'Bill of Rights' verwees. Pas in 1829 zouden katholieken toegang hebben tot het parlement, middels de 'Catholic Relief Act'. Katholieke parlementariërs moesten echter wel zweren dat zij het bestaande kerkelijk establishment, dat protestants was, niet zouden proberen te veranderen en dat zij op geen enkele manier protestanten mochten dwarsbomen.¹⁸⁸

Door het continentaal stelsel en vervolgens de agrarische en industriële revolutie had de hele maatschappij in Engeland een ander traject doorlopen en kwam democratisering ook min of meer automatisch op gang.¹⁸⁹ Desalniettemin zorgden slechte leefomstandigheden van Engelse arbeiders toch voor opstanden.¹⁹⁰ Dat maakte des te meer dat Engeland een voorbeeld kon zijn, maar ook dat de situatie

¹⁸⁶ Dennis Sewell, *Catholics. Britain's largest minority* (Londen 2001) 36.

¹⁸⁷ T.K.D. Bartlett, Kevin Dawson en Daire Keogh, *The 1798 Rebellion: An Illustrated History* (Dublin 1998) 4-19.

¹⁸⁸ Chris Sear, *The Parliamentary Oath* (Londen 2001) 18-19.

¹⁸⁹ John Breuilly, 'Prelude to nationalism: religions and national oppositions in early modern Europe' in: idem., *Nationalism and the state* (Manchester 1993) 75-95 Aldaar: 84-85.

¹⁹⁰ Adam Zamoyski, 'Het Britse schrikbeeld' in: idem., *De Fantoomterreur. Revolutiedreiging en de onderdrukking van de vrijheid 1789-1848* (Amsterdam 2014) 173-190 aldaar 178.

aldaar nauwelijks vergelijkbaar was met die in Nederland en andere landen op het Europese vasteland.

Al met al had Engeland zich door de eeuwen heen tot een liberale staat ontwikkeld die als voorbeeld kon dienen voor andere landen. Tegelijk waren oude instituties in stand gebleven en had de adel nog bijzonder veel macht. Dit maakt Engeland uniek.¹⁹¹ De eerder aangehaalde discussie in Nederland tussen Schimmelpenninck en de grondwetscommissie (en de koning) laat dit ook zien. Schimmelpenninck zag in Engeland een voorbeeld van een liberale staat met het behoud van de waardigheid van het koningshuis terwijl de commissie en de koning concludeerden dat de situatie van Engeland te veel met die van Nederland verschilde.

De situatie in Engeland verschilde dus inderdaad erg met Nederland. Een belangrijke reden hiervoor is de manier waarop de Engelse staat zich heeft ontwikkeld. Niet één grondwettelijk document, maar meerder 'acts' die tezamen een min of meer liberale staat vormden. De verdeling van de macht was echter anders aangezien de adel nog veel meer macht had en de rechterlijke macht was anders georganiseerd. Ook het liberalisme uitte zich anders in Engeland. Alleen op het gebied van godsdienst waren er parallellen. Zowel in Engeland als in Nederland hadden de katholieken een mindere positie in de maatschappij. Evenals in Nederland was er wel godsdienstvrijheid, maar hielden de protestanten de overhand en was er een wantrouwen jegens de katholieken. Uiteraard is Engeland ook evenals Nederland een (soort) constitutionele monarchie. De rol van de kroon was echter anders dan in Nederland en was toen nog aan sterke verandering onderhevig.

5.3. Frankrijk

Doordat Napoleon vele gebieden bij zijn keizerrijk had gevoegd, was de Franse constitutie van 1804 in vele landen rechtsgeldig geweest. Deze Franse grondwet diende zodoende in veel gevallen als voorbeeld voor latere nationale grondwetten. Bovendien was de Franse revolutie van grote invloed geweest op de staatkundige transformaties rond 1800. Daarbij stonden de ideeën van de Verlichting, waaronder 'De verklaring van de rechten van de mens en burger', hierin centraal.

De grondwet van Napoleon was bepaald niet de enige Franse grondwet die als voorbeeld kon dienen. Diverse voorlopers zijn van invloed geweest, ook op de grondwet van 1804.¹⁹² De eerste grondwet was een feit in 1791. Deze grondwet, die slechts kort van kracht was, was opvallend genoeg een grondwet met een constitutionele monarchie. Met de executie van koning Lodewijk XVI en het uitroepen van de republiek kwam aan deze grondwet vanzelfsprekend een einde. Aangepaste grondwetten volgden in 1793 en 1795. De grondwet van 1793 was de meest radicale,

¹⁹¹ Labrie, 'van Wenen', 204.

¹⁹² Owen Connely, *The French Revolution and Napoleonic Era* (Harcourt 2000) 201-203.

maar deze is nooit officieel van kracht geweest.¹⁹³ In 1799 greep Napoleon de macht en volgde er weer een nieuwe grondwet die in 1802 en 1804 aangepast werd. De grondwet van 1804 maakte van Frankrijk een keizerrijk en zou, samen met de bekende 'Code Napoléon' (en andere Franse regelgeving), Frankrijk en de door Napoleon verslagen landen, gedurende zo'n 10 jaar beheersen. Na de val van Napoleon volgde in 1814 een nieuwe grondwet onder de Restauratie, waarmede Frankrijk weer een constitutionele monarchie werd. In 1815, met de kortstondige terugkeer van Napoleon, volgde uiteraard ook weer een nieuwe grondwet maar na de slag bij Waterloo viel men weer gewoon terug op de grondwet van 1814. In 1830 volgde uiteindelijk nog een laatste grote grondwetswijziging die zou gelden tot het revolutiejaar 1848.

De eerste grondwet van 1791 was een revolutionaire grondwet, ondanks het feit dat de monarchie gehandhaafd bleef.¹⁹⁴ De koning verloor namelijk het grootste deel van zijn macht. Hij had nog wel vetorecht, maar zelfs dat veto betekende in de praktijk alleen dat democratisch genomen beslissingen heroverwogen moesten worden en niet dat zij definitief van de baan waren.¹⁹⁵ De koning werd dan ook feitelijk gedwongen om de grondwet te tekenen. Hij mocht overigens wel zelf zijn ministers benoemen. De meeste macht lag nu echter bij de Nationale Vergadering die via getrapte verkiezingen gekozen werd. De 'verklaring van de rechten van de mens' werd als preambule van de grondwet gebruikt. In de grondwet zelf werden vervolgens veel van deze vrijheden en rechten vastgelegd, met nadruk op de gelijkheid van alle Franse burgers. Verder werd de scheiding van machten geregeld, waarbij de Nationale Vergadering de wetgevende macht vormde, de koning en zijn ministers de uitvoerende macht en met een onafhankelijke, gekozen, gerechtelijke macht. Waar de Fransen in eerste instantie de koning dus handhaafden, maakte de Bataafse revolutie wel een einde aan het stadhouderschap. Desalniettemin wijst Martijn van der Burg erop dat beide revoluties gericht waren op het beter maken van wat er al was en niet op radicale veranderingen.¹⁹⁶

Met het afschaffen van de monarchie was er vanzelfsprekend een nieuwe grondwet nodig. Deze volgde in 1793.¹⁹⁷ Ook deze grondwet begon met een verklaring van de rechten van de mens die eveneens werd uitgebreid. De uitvoerende macht kwam nu in handen van vierentwintig door de Nationale Vergadering gekozen functionarissen. Een andere belangrijke verandering was dat de verkiezingen niet langer getrappt zouden zijn. Artikel 1 van deze grondwet stelde dat het doel van de maatschappij het geluk van allen was. Artikel 2 gaf aan dat de rechten van de

¹⁹³ Jonathan Israel, *Revolutionaire Ideeën. Een intellectuele geschiedenis van de Franse Revolutie* (Franeker. 2017) 474.

¹⁹⁴ Conseil Constitutionnel, 'Constitution de 1791' (www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france), laatst bekeken op 7 mei 2021.

¹⁹⁵ Colin Jones, *The Great Nation: France from Louis XV to Napoleon* (New York 2002) 426.

¹⁹⁶ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 36.

¹⁹⁷ Conseil Constitutionnel, 'Constitution du 24 Juin 1793' (www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france), laatst bekeken op 7 mei 2021.

maatschappij vrijheid, gelijkheid, zekerheid en eigendom betreffen. Dit recht van eigendom werd verderop nog verder uitgewerkt. Ook de economische vrijheid en de mogelijkheid van het volk om zich te ontplooiën kreeg een plaats in de grondwet. Tot slot werd ook nog vastgelegd dat opstand niet minder dan een plicht van het volk was indien een regering de rechten van het volk zou schenden. Uiteindelijk zou deze zeer progressieve (en klassiek liberale) grondwet nooit echt in werking treden. Twee jaar later volgde een grondwet die veel conservatiever was.¹⁹⁸ Hierin werd de uitbreiding van de 'verklaring van de rechten van de mens' niet opgenomen en werden kerk en staat nadrukkelijker gescheiden. Ook werden er niet alleen rechten maar ook plichten voor de burgers opgenomen. Daarnaast werd er een tweekamerstelsel ingesteld. De hoogste macht lag bij het Directoire.

De diverse Franse constituties waren het gevolg van de strijd tussen de verschillende rivaliserende revolutionaire partijen (met name de Girondijnen en de Jacobijnen) tijdens de Franse Revolutie. Ook onder het Directoire lukte het niet om Frankrijk te organiseren. Naast opstanden en politieke problemen ging het ook economisch slecht met Frankrijk.¹⁹⁹ Napoleon Bonaparte zou hier een einde aan maken.

De grondwetsherziening van 1799 regelde vooral de macht van Napoleon.²⁰⁰ De Franse overheid werd vorm gegeven naar voorbeeld van de oude Romeinse Republiek, aan de vooravond van het keizerrijk. De macht lag in theorie bij drie consuls, waarbij de eerste consul, vanzelfsprekend Napoleon, de feitelijke macht had. De rechten van de mens werden in deze grondwet weggelaten. Ook kwam er een nieuw soort adel in de vorm van de 'notables'. In 1802 werd in de grondwet geregeld dat Napoleon eerste consul voor het leven zou zijn en in 1804 werd hij op deze manier officieel de eerste keizer van Frankrijk.²⁰¹ Belangrijke rechten en vrijheden werden niet als aparte artikelen in de grondwet, die louter organisatorisch van aard was, opgenomen maar wel in de eed die de keizer moest zweren.

Na de val van Napoleon werd de Franse monarchie hersteld. Wel moest de macht vast worden gelegd in een constitutie. Het Charter van 1814 was in feite een compromis-document dat de verworvenheden van de revolutie moest combineren

¹⁹⁸ Conseil Constitutionnel, 'Constitution du 5 Fructidor An III' (www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france), laatst bekeken op 7 mei 2021.

¹⁹⁹ R.R. Palmer, Joel Colton en Lloyd Kramer, 'The French Revolution' in: idem. *A history of the modern world* (New York 2002) 343-388 aldaar: 380.

²⁰⁰ Conseil Constitutionnel, 'Constitution du 22 Frimaire An VIII' (www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france), laatst bekeken op 7 mei 2021.

²⁰¹ Conseil Constitutionnel, 'Constitution du 16 Thermidor An X' (www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france). En Conseil Constitutionnel, 'Constitution de l'An XII - Empire' (www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution/les-constitutions-de-la-france), laatst bekeken op 7 mei 2021.

met het herstel van de monarchie.²⁰² Zo werden de belangrijkste rechten van burgers opgenomen en was er voor het eerst sprake van ministeriële verantwoordelijkheid, al was dit zeer beperkt. De code Napoléon werd ook gehandhaafd. Er kwam een tweekamerstelsel, naar Engels voorbeeld. De koning had echter nog wel veel macht. Hij mocht de meeste ambtenaren benoemen, had de leiding over het leger, mocht oorlog voeren en verdragen sluiten. Bovendien had hij veel invloed op de wetgevende macht aangezien hij de enige was met het recht om ontwerp-wetten aan het parlement voor te leggen. Frankrijk mocht zodoende een constitutionele monarchie zijn, het was zeer zeker geen parlementaire monarchie.

Overigens was er vrijheid van godsdienst, maar geen gelijkheid van godsdienst aangezien het katholicisme officieel staatsgodsdienst werd en op meerdere gebieden een voorkeurspositie kreeg. Toen Napoleon een jaar later van Elba ontsnapte en opnieuw de macht greep, herstelde hij opvallend genoeg niet zijn eigen grondwet van 1804 maar nam hij de grondwet van 1814 als uitgangspunt. Bovendien introduceerde hij een aantal nieuwe liberale rechten zoals het recht van de burgers om een burgemeester te kiezen. Na de slag bij Waterloo keerde men echter weer terug naar de grondwet van 1814. In 1830 volgde er een nieuwe grondwet na de korte juli-revolutie. Hierin moest de (nieuwe) koning enige macht inleveren, werd het parlement versterkt en was het katholicisme niet langer staatsgodsdienst, maar slechts de godsdienst van de meerderheid van de Fransen. Protestanten waren voor de wet nu echter wel gelijk.

Van de diverse Franse grondwetten hebben er, aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, meerdere invloed gehad op een van de Nederlandse grondwetten van dat moment. Zo werd voor de Bataafse Staatsregeling de grondwet van 1793 als voorbeeld gebruikt. Belangrijker waren de Napoleontische grondwetten aangezien die als voorbeeld dienden voor de Nederlandse grondwet onder koning Lodewijk Napoleon, al week ook deze grondwet wel wat af. Uiteraard is de Codex Napoleon ook in Nederland blijven hangen. De situatie in 1848 was echter wel anders. Frankrijk en Nederland hadden gemeen een constitutionele monarchie te hebben, maar de macht van de koning was in Frankrijk wel veel groter en groeide aanvankelijk zelfs enigszins. Dit zorgde voor oproer en zelfs nieuwe revoluties. De situatie op het gebied van religie was ook anders.

5.4. Duitsland

De vele verschillende Duitse staten hadden van Napoleon een verschillende behandeling gekregen. Sommige staten werden door Frankrijk ingenomen, anderen sloten verdragen met Frankrijk en weer anderen hadden hun eigen bestuur, al waren ze door Frankrijk verslagen. Tot slot hadden grootmachten Oostenrijk en Pruisen nooit volledig onder Franse invloed gestaan. Evengoed verwachtte Napoleon dat de Duitse

²⁰² Armel Le Divellec, 'La Charte de 1814 dans l'histoire des constitutions politiques libérales' *Jus Politicum* 13 (2014) <http://juspoliticum.com/article/La-Charte-de-1814-dans-l-histoire-des-constitutions-politiques-liberales-948.html>.

staten die onder zijn invloed stonden een grondwet (al dan niet de Franse) aan zouden nemen, zoals hij bijvoorbeeld op liet tekenen in de Rheinbundakte. Een voorbeeld van hoe zo'n grondwet er in de praktijk uitzag was de grondwet (verfassung) van Westfalen van 1807.

Tijdens het congres van Wenen werd, tot boosheid van veel Duitse burgers, besloten dat Duitsland niet één werd. De Duitse staten bleven apart en soeverein, maar zij ondertekenden wel allen de Deutsche Bundesakte, die de landen wel als het ware met elkaar verbond (vooral in militaire zin), maar waarin ook de eis opgenomen was dat alle staten een grondwet moesten maken. De ene grondwet werd liberaler dan de andere, maar de algemene teneur van de Bundesakte was dat de oude absolutistische orde bewaakt moest worden. Bovendien keerden grootmachten Pruisen en Oostenrijk zich tegen het liberalisme en het opkomende nationalisme.²⁰³ Zoals in Hoofdstuk 3 aangegeven, werd daarom lang hardhandig het liberalisme en nationalisme de kop in gedrukt. De weinige protesten die er waren, veelal van studenten, riepen naast eenwording om een Duitse grondwet die met nadruk niet op Franse principes was gebaseerd. Vóór 1848 kwam zo'n grondwet er echter niet. Toch werd in sommige staten voor een iets liberale grondwet gekozen. Het mogelijk bekendste voorbeeld is de grondwet van Hannover uit 1833. Deze grondwet was echter vooral bekend vanwege het afschaffen ervan in 1837, waar zeven hoogleraren, de Göttinger Sieben, tegen in opstand kwamen. Andere grondwetten waren vooral overeenkomsten tussen de vorsten en een volksvertegenwoordiging, waarin de vorsten de democratische bewegingen wel enigszins tegemoetkwamen, maar waar zij toch eigenlijk zelf de macht in handen hielden.²⁰⁴

Over het algemeen was de situatie in Duitsland heel anders dan in Nederland. Van liberale grondwetten was in de meeste staten nauwelijks sprake. De grootmachten Oostenrijk en Pruisen hielden bovendien vast aan het ancien régime. Bovendien trachtte men te voorkomen dat liberaal gedachtegoed werd verspreid. In een aantal protestantse staten was de verhouding tot de katholieken vergelijkbaar met die in Nederland. In andere staten was het juist andersom. De staat van wie de situatie het meest vergelijkbaar was met Nederland was Hannover. Als deel van het koninkrijk Westfalen onder Napoleon had Hannover eveneens een broer van Napoleon als koning gehad die ook een vergelijkbare grondwet had vastgesteld. Bovendien was dit de staat die later de meest liberale grondwet had. Nadat deze in 1837 was afgeschaft was de situatie ook daar weer heel anders dan in Nederland.

5.5 Constitutionele situaties met Nederland vergeleken.

Concluderend kan gesteld worden dat de situatie in Nederland aan de vooravond van de grondwetsherziening relatief uniek was. Alleen waren er veel overeenkomsten met België, vanwege een gemeenschappelijk verleden. De overeenkomsten met andere

²⁰³ James Hawes, *The shortest history of Germany* (New York 2019) 110-112.

²⁰⁴ Hauke Möller, *Die Verfassungsgebende Gewalt des Volkes und die Schranken der Verfassungsrevision* (Hamburg 2004) 22.

landen waren veel marginaler. Hoewel er meerdere constitutionele monarchieën waren, waren deze over het algemeen anders georganiseerd dan in Nederland. Ook de mate van liberaliteit tussen de landen verschilde nogal. Door die verschillen konden deze landen wel als voorbeeld gebruikt worden, maar zou het meer voeten in de aarde hebben gehad om hun voorbeelden zomaar over te nemen. Aangezien de grondwet van 1815 als basis werd gebruikt door de commissie waren dergelijke ingrijpende aanpassingen niet direct voordehand liggend.

5.6 Bijdrage aan het historisch debat

Dit hoofdstuk is vooral comparatief van aard. Wel biedt het tevens een voorwaarde om tot een cultuurtransfer benadering te komen. Het geeft immers informatie over de situatie in verschillende landen waartussen cultuurtransfer plaats kan vinden. Uiteraard geeft het hoofdstuk ook informatie die voor *histoire croisée* relevant is aangezien het de waarneming beïnvloedt, maar dit is in dit hoofdstuk minder nadrukkelijk aanwezig.

6. Grondwetten inhoudelijk vergeleken.

Om vast te stellen in hoeverre artikelen in de grondwet van 1848 overgenomen (kunnen) zijn vanuit het buitenland, is het van belang om de grondwetten ook inhoudelijk met elkaar te vergelijken. In het vorige hoofdstuk is de voorgeschiedenis van de andere landen nader onderzocht. In dit hoofdstuk staan de constituties uit die landen zelf centraal. Na een algemene beschouwing over deze constituties zullen zij per thema met elkaar vergeleken worden. Aangezien het ver voert om alle individuele grondwetten van begin tot eind woordelijk te bespreken, zullen de belangrijkste wijzigingen van 1848 centraal staan zoals die beschreven staan op de door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gesteunde website www.denederlandsegrondwet.nl . Deze wijzigingen zullen in de eerste paragraaf besproken worden.

6.1 De belangrijkste wijzigingen van 1848

Op 19 juni 1848 werden twaalf wetsvoorstellen aan de Tweede Kamer aangeboden die grofweg de hele grondwet, met nadruk op de wijzigingen, samenvatte. In deze twaalf voorstellen waren veertien belangrijke wijzigingen. De eerste en wellicht belangrijkste wijziging was uiteraard de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid. De koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk. Ten tweede werden rechtstreekse verkiezingen (met censuskiesrecht) voor de Tweede Kamer, Provinciale staten en gemeenteraden vastgelegd. Ten derde bleef de Eerste Kamer voortbestaan die getrapt werd gekozen via de Provinciale Staten en waarbij alleen de rijksten per provincie konden worden gekozen. Ten vierde zouden de vergaderingen van de Staten Generaal openbaar zijn. Ten vijfde konden de Kamers ontbonden worden en nieuwe verkiezingen uitgeschreven worden. Voor het parlement zelf veranderde er ook een en ander. Het zesde en zevende punt waren de invoering van het recht van amendement en het recht van onderzoek van de Tweede Kamer. De achtste vernieuwing was de invoering van het inlichtingenrecht van beide Kamers. De negende vernieuwing was dat de begroting voortaan jaarlijks vastgesteld zou worden en dat ook daarbij sprake zou zijn van het recht van amendement. Het tiende punt gaf het parlement meer invloed op het koloniale beleid. De elfde, twaalfde en dertiende wijziging draaide om vrijheden. Er kwam vrijheid van onderwijs, waarbij de overheid zich in bleef zetten voor het openbaar onderwijs, maar bijzonder onderwijs ook de ruimte kreeg onder toezicht van de regering. De vrijheid van vereniging, vergadering, meningsuiting en drukpers werd van minder voorwaarden voorzien. De koning kon voortaan geen invloed meer uitoefenen op besluiten (en benoemingen) van de Rooms-Katholieke kerk, waarmede alle kerken niet alleen op papier, maar ook in de praktijk gelijk waren. De laatste wijziging betrof een nieuwe procedure om de grondwet te wijzigen.

6.2 De Belgische grondwet

De kern van de grondwet zou bestaan uit Titel II: De Belgen en hun rechten, nadat in Titel I, het grondgebied van België werd vastgelegd. De rest van de grondwet draaide

om de organisatie die deze zaken moesten beschermen: de staatsmachten.²⁰⁵ Maar het was juist dit organisatorische waarin België voorliep op Nederland door onder andere ministeriële verantwoordelijkheid vast te leggen. Men was het er in België vrij snel over eens dat zij een constitutionele monarchie wilden worden.²⁰⁶ Ministeriële verantwoordelijkheid was hiervoor een liberale voorwaarde. Doordat België een van de eerste landen was waar dit concreet in een grondwet werd aangenomen, kreeg het een voorbeeldfunctie voor andere landen.²⁰⁷ Tien artikelen die dit regelden zijn bijvoorbeeld letterlijk door Nederland overgenomen. Overigens stelt Vannieuwenburg dat de Belgische grondwetscommissie zich heeft laten leiden door de grondwetten van het Koninkrijk der Nederlanden en door de Franse grondwetten van 1791 en 1830.²⁰⁸

Zoals gezegd was de ministeriële verantwoordelijkheid één van de belangrijkste overeenkomsten tussen de Nederlandse en Belgische grondwet. Toch zitten ook hier verschillen in. Die verschillen begonnen al bij het eerste artikel over dit onderwerp. De Belgische grondwet stelde, evenals de grondwet onder Lodewijk Napoleon en de grondwet van 1814, 'De persoon van de Koning is onschendbaar', aangevuld met 'zijn ministers zijn verantwoordelijk'. In Nederland was dit in 1848 aangepast naar 'de koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk'. Het is opvallend dat in Nederland er dus bewust voor was gekozen om de koning als geheel te benoemen en niet alleen 'als persoon' en dat Nederland koos voor 'de' ministers in plaats van 'zijn' ministers. Zoals eerder vermeld wilde Thorbecke zelf wel spreken van 'de persoon van de koning' terwijl de ministerraad met de koning als voorzitter voor 'de koning is onschendbaar' koos. Een ander verschil is dat wetten in België, evenals in Nederland, bekrachtigd moesten worden door de koning. In die zin maakte de koning dus deel uit van de wetgevende macht. Het recht van de koning om zelf wetsvoorstellen te doen werd echter niet in de Belgische grondwet opgenomen. Desalniettemin waren er, zoals gezegd, enkele artikelen zelfs letterlijk hetzelfde. Een deel van deze artikelen waren echter weer gekopieerd van de grondwet van 1814 of van de Franse Charter waar ook beide landen mee te maken hadden gehad.²⁰⁹ Het kiezen van de Kamer van Volksvertegenwoordiging in België verliep hetzelfde als het kiezen van de Tweede Kamer in Nederland. Wel was in Nederland het deel van de bevolking dat stemrecht had, middels een ruimer censuskiesrecht, groter. In België hadden burgers vanaf eenentwintig jaar, die tussen de twintig en honderd gulden belasting betaalden, stemrecht. In Nederland was dat tussen de twintig en honderdzesentwintig gulden. De Senaat verschilde meer van de Nederlandse Eerste Kamer. Een deel van de Senaat werd middels directe verkiezingen bepaald, een deel getrapd via de provincies, zoals in

²⁰⁵ W. Van Den Steene, *De Belgische grondwetscommissie (oktober - november 1830): tekst van haar notulen en ontstaan van de Belgische grondwet* (Brussel 1963) 50.

²⁰⁶ Vannieuwenburg, 'Pleidooi' 207.

²⁰⁷ R.C. van Caenegem, *An Historical Introduction to Western Constitutional Law* (2008) 237.

²⁰⁸ Vannieuwenburg, 'Pleidooi' 213.

²⁰⁹ Adriejan van Veen, *Internationale invloeden op de grondwet* (2018):

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vksthsto3udt/nieuws/internationale_invloeden_op_de_grondwet.

Nederland het geval was. Een ander deel werd door de Senaat zelf benoemd. Bovendien had de Senaat tot 1993 dezelfde rechten als de Kamer van Volksvertegenwoordiging, en was zodoende erg machtig. Net als in Nederland hadden beide Kamers ook het recht van amendement, onderzoek en inlichtingen en ook in België werd de begroting jaarlijks goedgekeurd door beide kamers. Ook waren in beide landen de vergaderingen in principe openbaar.

Op het gebied van burgerrechten waren er vooral qua intentie overeenkomsten, maar de artikelen verschillen erg qua omschrijving en hebben hier en daar nuanceverschillen. De Belgische grondwet begon met een lange reeks van rechten. De meeste van deze rechten waren in de Nederlandse grondwet wel terug te vinden, zij het soms met wat verschillen, maar een aantal waren ook een gevolg van de eerder beschreven discussie tussen de katholieken en liberalen in België. Een voorbeeld is het recht van vereniging en vergadering. In Nederland werd dit recht erkend, maar de wet regelt en beperkt de uitoefening van dat recht in het belang van de openbare orde. In België werd vergadering, mits ongewapend, toegestaan mits zij zich naar de wet gedroegen. Het recht van vereniging kende in België echter geen beperkingen volgens de grondwet. Ook in België was het onderwijs vrij, maar er werd niet gesproken over bijzonder onderwijs. De rol van de staat was volgens de grondwet bovendien beperkt tot het dragen van de kosten. Dit was dus een stuk minder activerend dan in Nederland het geval was. Bovendien werd dit in de Belgische grondwet in één artikel afgedaan en niet met een apart hoofdstuk zoals in Nederland. De manier waarop de grondwet gewijzigd moest worden verliep in Nederland vanaf 1848 hetzelfde als in België.

Een conclusie die na een vergelijking van de Belgische en Nederlandse grondwet van respectievelijk 1831 en 1848 te trekken is, is dat de grondwetten veel overeenkomsten hadden, maar dat er zeker geen sprake was van een 'slecht geredigeerde kopie van de Belgische grondwet', zoals tegenstanders in 1848 opmerkten. Sommige artikelen waren letterlijk hetzelfde, maar veel meer waren dat niet en ook belangrijke artikelen verschilden van elkaar. Bovendien zijn veel overeenkomsten te verklaren uit het feit dat veel artikelen afkomstig waren van de grondwet van 1814/1815 en de Franse Charter uit de Napoleontische tijd die voor beide grondwetten als startpunt en inspiratiebron hadden gediend. Wat ook opvalt is dat uit de in hoofdstuk vier beschreven discussies blijkt dat er artikelen in de Belgische grondwet waren die door de commissie wel overgenomen werden, maar door de ministerraad niet en andersom. Het meest in het oog springende voorbeeld hiervan is de verwoording van de onschendbaarheid van de koning.

6.3 De Engelse constitutie

Op het moment dat de commissie Thorbecke in Nederland aan zijn grondwetsherziening begon was, was in Engeland Koningin Victoria aan de macht.

Sinds 1689 was de macht van de Engelse troon steeds verder afgenomen.²¹⁰ Waar in 1708 de toenmalige koningin Anne de laatste was die een veto over een Act of Parliament uitsprak, was de macht van de vorst nu nog slechts beperkt tot het kunnen benoemen en ontslaan van de minister president. Ook had Victoria nog de mogelijkheid om het ontslag van een minister of kabinet al dan niet goed te keuren. Gedurende haar regeringsperiode werd zelfs deze macht minder en haar opvolger zou eigenlijk alleen nog een ceremonieel koningschap hebben.²¹¹ Het parlement en de regering handelden nog wel in naam van de kroon.

De wetgevende macht van Engeland lag bij het parlement, dat bestond uit twee kamers. Het Lagerhuis (House of Commons) en het Hogerhuis (House of Lords). Het Lagerhuis werd getrapt gekozen via kiesdistricten. Het Hogerhuis bestond uit hoge geestelijken en edelen die de zetel erfden of benoemd werden door het huis zelf (officieel door de kroon). Aan het begin van de negentiende eeuw was, onder invloed van de liberaal georiënteerde koning George III, het Hogerhuis een stuk groter maar ook een stuk minder machtig.²¹² In 1832 zorgde de 'Reform Bill' ervoor dat er nog meer macht van de Hogerhuis over ging naar het Lagerhuis. De rol die het Hogerhuis nu kreeg was beperkt en erg vergelijkbaar met de rol van onze Eerste Kamer. In Engeland was het voortbestaan van deze instantie eveneens niet geheel onomstreden.²¹³ Het is zodoende mogelijk dat de rol van de Eerste Kamer van het Engelse Hogerhuis is overgenomen. Ook wat de rechten van de Kamers betreft zijn er overeenkomsten, al waren die vaak niet zo expliciet in een 'act' of 'bill' vastgelegd, en waren deze rechten in Engeland meer op een natuurlijke wijze gegroeid.

De uitvoerende macht lag in Engeland, net als in Nederland, bij een kabinet. De prime minister was echter een aparte, hogere functie die belangrijker was dan de huidige minister-president in Nederland. In de grondwet van 1848 was de functie van minister-president in Nederland echter nog niet opgenomen. Een andere minister werd aangewezen als voorzitter en functioneerde als minister-president. Ook in Engeland was de koning of koningin op papier deel van de uitvoerende macht, maar was anno 1848 al minder machtig dan koning Willem II zou worden na de grondwet.²¹⁴ De hoogste rechterlijke macht was in Engeland het House of Lords die daarmee dus een dubbele rol had. Daaronder was er sprake van een vrij ingewikkeld systeem met alleen al twaalf verschillende rechtbanken voor hoger beroep. Het is dus niet verwonderlijk dat in de Nederlandse grondwet op juridisch gebied weinig is overgenomen van Engeland, al waren er politici die het jury-systeem in de rechtbank wel konden waarderen.²¹⁵

²¹⁰ Antonia Fraser, *The Lives of the Kings & Queens of England* (Londen 1975) 305.

²¹¹ Fraser, *The Lives*, 306

²¹² 'House of Lords', *Wikipedia. The free encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Lords, laatst bekeken op 9 juli 2021.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Giles St.Aubyn, *Queen Victoria: A portret* (New York 1992) 602-603.

²¹⁵ Aerts, *Thorbecke wil het*, 362.

Hoewel echte burgerrechten niet in de Engelse constituties terug te vinden waren, was er in het achttiende en negentiende eeuwse Engeland wel aandacht voor. Met name de ideeën van Locke waren bekend.²¹⁶ Andere Engelse filosofen, waaronder de door Donker Curtius bewonderde Bentham, hadden niets met de rechten van de mens. Bentham noemde ze zelfs 'nonsense upon stilts'.²¹⁷ In de Magna Carta en de Bill of Rights waren uiteraard wel rechten vast gelegd. Deze rechten betroffen echter voornamelijk de politiek en de adel en in sommige gevallen de kerk. Rechten van gewone burgers waren er wel uit af te leiden, doch weinig expliciet. Een vrijheid die er nadrukkelijk wel was, was vrijheid van godsdienst. Hoewel constitutioneel gezien zeker niet hetzelfde, waren er wel sterke overeenkomsten tussen de posities van de katholieken in Nederland en Engeland. Er was vrijheid van godsdienst, maar de protestanten hadden toch een streepje voor.²¹⁸ In Engeland was in de constitutie vastgelegd dat de Anglicaanse kerk de staatskerk was met de koning(in) als hoofd van de kerk. In Nederland werd niet vastgelegd dat het protestantisme (of een specifieke protestantse kerk) staatskerk was, maar wel dat de koning Nederlands Hervormd moest zijn. Het recht van vereniging in Engeland was eveneens vooral gericht op religieuze bijeenkomsten. Het belangrijkste doel was dat geweld voorkomen moest worden. Zo mochten er geen wapens aanwezig zijn. Vrijheid van onderwijs was niet formeel geregeld. De meeste onderwijsinstellingen in Engeland hadden een religieuze achtergrond.²¹⁹ In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een nationaal (openbaar) onderwijs.

In de praktijk zijn er dus weinig overeenkomsten tussen de Engelse constitutie anno 1848 en de grondwet van Thorbecke. Het enige wat, op basis van dit onderzoek, van de Engelse grondwet overgenomen kan zijn is de rol van het Hogerhuis voor de Eerste Kamer.

6.4 De Franse constituties en charters

In de grondwet van 1791 was er sprake van slechts één kamer die om de twee jaar gekozen werd. De koning mocht deze niet ontbinden. De verkiezingen verliepen via een getrappt censuskiesrecht. De persoon van de koning was onschendbaar en heilig. De koning benoemde en ontsloeg zijn ministers die verantwoordelijk waren voor hun eigen aanvallen op de constitutie en de landsveiligheid, voor alle aanvallen op bezit en individuele vrijheid en voor de inkomsten en uitgaven van hun ministerie. Verantwoordelijkheid voor de daden van de koning stond niet gespecificeerd. Burgers mochten de ministers van hun religie kiezen. In de praktijk viel alleen de Katholieke kerk hieronder. Hoewel er in deze grondwet duidelijk sprake was van laïcering – zo

²¹⁶ Schwoerer, *Locke*, 531.

²¹⁷ William Sweet, 'Jeremy Bentham. 1748-1832', *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/bentham/>, laatst bewerkt op 11 juni 2018.

²¹⁸ 'Roman Catholic Relief Act 1829', *Wikipedia, the free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Roman_Catholic_Relief_Act_1829#cite_note-1, laatst bewerkt op 15 mei 2021.

²¹⁹ Llewellyn Woodward, *The Age of Reform 1815-1870* (tweede druk Oxford 1962) 474-501.

waren religieuze eden verboden – was deze keuze voor een eigen minister een handreiking.²²⁰ Verder is opvallend dat er geëxpliciteerd werd dat deze ministers vrijwel te allen tijde door de staat onderhouden zouden worden. Zoals gezegd begint deze grondwet met de rechten van de mens.

De grondwet van 1793, die nooit in de praktijk is gebruikt, kende eveneens een wetgevende macht die uit één onderdeel, ‘de Nationale Vergadering’, bestond. De uitvoerende macht werd gevormd door de ‘Conseil exécutif’ en plaatselijk gekozen ambtenaren. De rechterlijke macht bestond uit rechters en een hof voor hoger beroep. Alle drie de machten werden gekozen door het volk. De wetgevende macht direct, via censuskiesrecht, de uitvoerende en rechterlijke macht getrap via gekozen gedelegeerden. De Nationale Vergadering controleerde beide andere machten. Ook deze grondwet begon met de rechten van de mens en het vastleggen van de vrijheden van de Fransen. In deze grondwet was de laïcering compleet. Er stond vastgesteld dat de vrijheid van godsdienst niet verboden kon worden, maar verder werd religie in zijn geheel niet genoemd.

In de grondwet van 1795 was er ineens sprake van een tweekamerstelsel. De Raad van Vijfhonderd (Tweede Kamer) en de Raad van Ouden (Eerste Kamer), waarbij de Raad van Ouden het recht had om wetten van de Raad van Vijfhonderd goed- of af te keuren. Een wet mocht, ook in aangepaste versie, pas een jaar later opnieuw ter goedkeuring naar de Raad van Ouden gestuurd worden. De uitvoerende macht lag in handen van vijf directeuren, beter bekend als ‘het Directoire’. Het kiesrecht werd, ook voor de Raad van Vijfhonderd, middels een streng censuskiesrecht sterk beperkt. Het Hogergerechtshof werd gekozen door de Raad van Vijfhonderd, de rest van de rechterlijke macht werd nog steeds getrap gekozen.

In de grondwet van 1799 verviel de verklaring van de rechten van de mens aan het begin van de constitutie. In plaats daarvan was er een eed opgenomen waarin de bestuurders van het land beloofden de rechten van de burgers te zullen beschermen. De constitutie organiseerde eigenlijk primair het bestuur, met Napoleon als eerste consul en hoofdpersoon. De wetgevende macht lag bij drie instituten. De ‘conservatieve Senaat’, die als taak had om wetten en dergelijke te toetsen aan de grondwet, werd gekozen door de consuls en de Senaat zelf. Het wetgevende lichaam (Corps législatif) stemde over wetsvoorstellen, maar mocht daarover niet discussiëren. Daarvoor was het Tribunaat in het leven geroepen. Het Tribunaat stuurde drie afgevaardigden naar het wetgevende lichaam om een nieuwe wet onderling te bediscussiëren. De mening die de meerderheid van het Tribunaat had, diende als advies. Uiteindelijk was het de eerste consul, die de definitieve beslissing maakte. In theorie werden zowel het Tribunaat als het wetgevende lichaam gekozen via getrapte verkiezingen, maar in de praktijk was het nauwelijks democratisch te noemen.²²¹ Voor

²²⁰ Ibidem.

²²¹ ‘Napoleon’s Constitution, *History of Western Civilisation II*, <https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldhistory2/chapter/napoleons-constitution/>, laatst bekeken op 9 juli 2021.

de rechterlijke macht werden er een aantal tribunalen in het leven geroepen. De uitvoerende macht lag bij de eerste consul. De tweede en derde consul waren zijn belangrijkste raadgevers en hadden invloed op de 'conservatieve Senaat'. Over religie werd in deze grondwet met geen woord gesproken. Drie jaar na deze grondwet vond er een herziening plaats waarin werd vastgesteld dat Napoleon zelf eerste consul voor het leven zou zijn. Ook werd de Senaat belangrijker. Zij konden nu ook snel beslissingen nemen over wetten die buiten de constitutie omgingen.

In 1804 volgde de volgende grondwetswijziging die van Frankrijk een keizerrijk maakte. Deze grondwet verving niet alleen het consulaat met het keizerschap. De grondwet werd een stuk uitgebreider. Naast de drie wetgevende machten, kwamen er naast de keizer een aantal hoogwaardigheidsbekleders en hoge officieren die de keizer bijstonden. Ook waren er weer door de keizer aangewezen ministers. Keizer of regent waren nooit verantwoordelijk voor de handelingen van hun regering.

Volgens de Charter van 1814 was de persoon van de koning onschendbaar en heilig. Zijn ministers waren verantwoordelijk, maar alle uitvoerende macht lag bij de koning. Evenals in België draaide het dus om de persoon van de koning die onschendbaar was. De ministeriële verantwoordelijkheid en de uitvoerende macht van de koning was ook in de Nederlandse grondwet terug te vinden. De charter voorzag verder in twee Kamers. De Chambre des pairs, vergelijkbaar met de Eerste Kamer, werd door de koning benoemd. De Chambre des députés des départements werd om de vijf jaar getrapt gekozen. Deze Kamer had weinig bijzondere rechten, maar mocht wel een minister bevragen en aanklagen. Oordeel hierover moest echter door de Chambre des pairs geveld worden. Wat betreft burgerrechten was er vrijheid van drukpers; maar in vrijheid van vereniging, vergadering en onderwijs werd niet formeel voorzien. Bovendien was de vrijheid van drukpers relatief. Censuur was mogelijk. Voorts werd in deze grondwet de laïcering min of meer teruggedraaid aangezien er zelfs ministers van verschillende Christelijke denominaties waren die door de staat werden onderhouden. Bovendien werd het Rooms-katholicisme tot staatsgodsdienst verheven, al was er wel godsdienstvrijheid.

In 1830 werd de charter op een aantal punten aangepast bij de julirevolutie. Zo werd het kiesrecht iets verruimd, moest de koning wat macht inleveren, en was het Rooms-katholicisme niet langer staatsgodsdienst. Belangrijk was ook dat de Chambre des députés recht van amendement en recht van initiatief kreeg. Ook werd het censuur bij de vrijheid van drukpers afgeschaft.

De diverse grondwetten die Frankrijk van het begin van de Franse revolutie tot 1848 hebben gehad weken allen behoorlijk af van de Nederlandse grondwet. Hoewel terug te zien is dat de Bataafse Staatsregeling en de grondwet van 1814/1815 op punten overeenkwamen met de Franse grondwetten van respectievelijk 1795 en 1814, was hier in de grondwet van 1848 niet veel meer van zichtbaar. Belangrijke reden hiervoor was dat Frankrijk na Napoleon grotendeels terug ging naar het Ancien Régime. Er was een volksvertegenwoordiging, maar die had weinig macht en zelfs de

burgerrechten werden niet zo uitgebreid beschreven. De Nederlandse grondwet van 1815 die werd herzien was op bepaalde punten liberaler dan zijn Franse tegenhanger.

6.5 Duitse grondwetten

De eerste twee grondwetten die in Duitsland werden aangenomen onder invloed van Napoleon waren de grondwetten van Westfalen (1807) en Beieren (1808). Deze grondwetten hadden nauwelijks overeenkomsten met de Nederlandse grondwetten. De grondwetten regelden vooral de macht van de koning. In Beieren bleef de koning aan terwijl in Westfalen Napoleon zijn broer, Jérôme Napoleon, tot koning benoemde. Westfalen nam ook de Code Napoleon over. Beieren hield zijn eigen organisatie. In de Beierse grondwet werden echter wel de belangrijkste rechten van de mens opgenomen zoals vrijheid van bezit, gewetensvrijheid (dus geen vrijheid van meningsuiting) en (beperkte) persvrijheid. In de Westfaalse grondwet stond alleen de vrijheid van godsdienst geëxpliciteerd en werden alle inwoners gelijk voor de wet. Opvallend is dat er in Beieren wel een ministeriële verantwoordelijkheid was vastgelegd. De macht van de koning was echter nagenoeg absoluut. Naast de koning en zijn ministers bestond het bestuur van het land uit een 'Geheime Raad' die door de koning werd benoemd en een 'Algemene Vergadering'. Ieder departement had zijn eigen 'Algemene Vergadering'. Deze Algemene Vergadering was het enige onderdeel van de overheid waar een mate van democratie in zat. Deze werd namelijk gekozen door een volksvertegenwoordiging die bestond uit de tweehonderd rijkste en machtigste inwoners van het betreffende departement. Deze volksvertegenwoordiging kwam éénmaal per jaar bij elkaar om een mening te geven over wetten. De Geheime Raad had hierbij een rol die vergelijkbaar is met het Tribunaat in Frankrijk, waarbij twee of drie tribunen werden aangewezen om een wet bij de volksvertegenwoordiging te bediscussiëren. De definitieve beslissingen werden echter gewoon genomen door de koning. In Westfalen waren de ministers verantwoordelijk voor de uitvoering van de bevelen van de koning. Naast de koning die de feitelijke macht in handen had, was er een Raad van State die de koning adviseerde en de hoogste rechterlijke macht was de 'Stände' die over wetten stemde. Zij werden gekozen door de 'Departementscolleges', die weer benoemd waren door de koning. Hoewel deze grondwetten wel vergelijkbaar zijn met de Nederlandse grondwet onder Lodewijk Napoleon zijn er verschillen. Deze verschillen zijn wellicht deels te verklaren uit het feit dat in Nederland werd verwezen naar de Bataafse Staatsregeling.²²² Bovendien wilde Lodewijk Napoleon niet blind overnemen wat zijn broer voorstelde.²²³ De Bataafse Staatsregeling werd ook door van Hogendorp gebruikt in 1814 en had zodoende ook nog effect op de grondwet van 1848. De Code Napoleon werd ook pas later in Nederland ingevoerd, maar is wel toonaangevend gebleven. De grondwet van 1848 had zodoende weinig gemeen met deze twee vroege Napoleontische grondwetten in Duitsland.

²²² Van Veen, *Internationale invloeden*.

²²³ Annie Jourdan en Martijn van der Burg, 'Koning Lodewijk Napoleon', *Geschiedenis Magazine* 41 (2006) afl. 3, 16.

Na de val van Napoleon verviel de Rijnbond, waar ook Beieren en Westfalen onder vielen. Ook onder de nieuwe Duitse bond werden de staten verplicht tot het opstellen van een constitutie.²²⁴ De eerste nieuwe constitutie werd echter reeds geschreven vóór het oprichten van de Duitse bond en zelfs voor het congres van Wenen. Het betrof de constitutie van Nassau.²²⁵ Deze grondwet had relatief veel aandacht voor de burgerrechten, maar vormde bepaald geen constitutionele monarchie. De vorst, hertog in dit geval, was zelf verantwoordelijk en mocht zelf bepalen of hij de twee kamers bij elkaar riep of niet. De twee kamers waren de 'Herenbank' en de Commissie van Gedeputeerden. De Herenbank was een soort eerste kamer bestaande uit edelen. De Commissie van Gedeputeerden werd niet via algemene verkiezingen verkozen, maar door groepen die hierin vertegenwoordigd moesten zijn. Het betrof beroepsgroepen maar bijvoorbeeld ook kerkelijke gezindten. Iedere groep moest een gedeputeerde aanwijzen. Indien een nieuwe wet door de kamers besproken werd moesten beide kamers er mee akkoord zijn. Qua staatsvorm was deze grondwet onvergelijkbaar met de Nederlandse grondwet van 1848. De burgerrechten zijn echter wel opvallend uitgebreid beschreven. Zij zijn zeker niet letterlijk door Nederland overgenomen, maar laten wel zien hoe, ook na Napoleon, dit gedachtengoed in meerdere landen toegepast werd.

Zoals gezegd werd in de Deutsche Bundesakte ook vastgelegd dat alle lidstaten een grondwet moesten schrijven waarbij de absolutistische orde gehandhaafd moest blijven. Aangezien grootmachten Oostenrijk en Pruisen zich überhaupt tegen liberaal gedachtengoed keerden, zou je verwachten dit terug te zien in de grondwetten die geschreven werden. In het geval van Beieren was dit niet helemaal zo. Inderdaad werd de absolutistische orde gehandhaafd. De grondwet van 1818 was qua vormgeving van de staat nauwelijks anders. De grondwet kreeg echter een aanmerkelijk groter onderdeel over burgerrechten. Niet alleen werden ze genoemd, er waren zelfs bijlagen toegevoegd, waarin enkele rechten verder uitgewerkt werden. Dit laatste doet denken aan de Nederlandse grondwet van 1848 waar ook aan bepaalde grondrechten apart nog aandacht werd besteed. In Nederland vielen deze echter gewoon onder de artikelen van de grondwet en niet onder de bijlagen. De beschrijving in de Beierse bijlagen zijn daarentegen veel uitvoeriger daar er ook beperkingen en dergelijke in opgenomen waren. Bij de vrijheid van godsdienst was er in de Beierse grondwet geen onderscheid tussen de verschillende kerkelijke gezindten. Wel was er ook nog een aanhangsel bij de grondwet opgenomen van een concordaat met de paus uit 1817. Dit beeld van een klassieke monarchie of aristocratie, maar met toevoeging van diverse burgerrechten en de belofte de vrijheid van de burgers te garanderen, is in diverse andere staten zichtbaar. De grondwetten zijn om die reden nauwelijks vergelijkbaar met die van Nederland, behalve dus op het gebied van de burgerrechten. Een

²²⁴ 'De Duitse bond. 1815-1866. – Confederatie van Duitse staten', *Historiek online Geschiedenismagazine*, <https://historiek.net/duitse-bond-confederatie-duitse-staten/77916/>, laatst bekeken op 9 juli 2021.

²²⁵ 'Nassauische Verfassung von 1814', *Wikipedia, die freye Enzyklopädie*, https://de.wikipedia.org/wiki/Nassauische_Verfassung_von_1814, laats bewerkt op 28 november 2020.

interessante staat is Hannover. Hannover viel tijdens de Napoleontische overheersing onder het besproken koninkrijk Westfalen. Aanvankelijk was de koning van Hannover echter tevens de koning van Engeland en later familie daarvan. Het zou daarom voorstelbaar zijn geweest dat het Engelse systeem overgenomen zou worden. De eerste "grondwet" die in Hannover geïmplementeerd werd regelde echter alleen een tweekamerstelsel, dat, evenals in de andere Duitse staten, uit edelen, grootgrondbezitters en de rijkste burgers uit de steden bestond. De Kamerleden van de Eerste Kamer kregen hun zetel via overerving. De leden van de Tweede Kamer werden aangewezen door de koning. Van democratie was dus geen sprake en over burgerrechten werd niet gesproken. In die zin was Hannover dus eerder minder liberaal dan liberaler dan veel andere Duitse staten. Zoals in een eerdere alinea beschreven kwam er in 1833 een nieuwe grondwet die aanzienlijk liberaler was en van Hannover een constitutionele monarchie maakte. Deze grondwet stelde dat de persoon van de koning heilig en onschendbaar is. Er is ook sprake van ministeriële verantwoordelijkheid. De ministers werden echter wel door de koning benoemd en eventueel ontslagen. Er was een tweekamerstelsel met een Eerste Kamer die bestond uit edelen en afgevaardigden van de kerken en de universiteiten en een Tweede Kamer die door het volk gekozen werd. Beide kamers hadden gelijke rechten en bevoegdheden. Daarmede verschilde deze grondwet dus van de Nederlandse grondwet van 1848. In de grondwet van Hannover van 1833 stond ook een kapittel over de burgerrechten en plichten. Wat opvalt is dat bij de meeste rechten toch enige kanttekeningen stonden. Een apart kapittel draaide om de kerken. De protestantse en katholieke kerk waren volledig gelijk. In dit kapittel werden wederzijdse rechten en plichten van de staat en de kerk ten opzichte van elkaar vastgesteld. Inhoudelijk was dit kapittel heel anders dan het hoofdstuk over godsdienst in de Nederlandse grondwet van 1848. Opvallend was dat de invloed van de paus op de kerken werd beperkt en dat men waakzaam was om religieus geweld te voorkomen. Dit kan er op wijzen dat in Hannover een vergelijkbaar wantrouwen jegens de katholieke kerk was, als in Nederland het geval was.²²⁶ Toch hebben dergelijke zaken het niet tot de Nederlandse grondwet behaald. Wat dit betreft leek dit deel van de grondwet meer op het Engelse systeem, waar het ook qua organisatie op leek. In 1837 werd deze echter weer afgeschaft. In 1840 werd in Hannover een nieuwe grondwet opgesteld die vergelijkbaar was met de grondwet van 1833 maar zonder belangrijke liberale zaken zoals ministeriële verantwoordelijkheid, waarmede de overeenkomsten met de Nederlandse grondwet van 1848 minimaal waren.

Hoewel de grondwetten van de diverse Duitse staten verschilden, hadden ze ook veel met elkaar gemeen. Over het algemeen waren de meeste grondwetten verre van liberaal te noemen en was de staatsinrichting nauwelijks vergelijkbaar met die van Nederland. De liberale grondwet van Hannover was een uitzondering. De plek die burgerrechten kreeg verschilde per grondwet. In sommigen kwam het totaal niet aan bod, in anderen werden de rechten wel uitgebreid beschreven. Vrijheid van godsdienst

²²⁶ Van der Zeijden, *Katholieke identiteit*, 24.

was er in de meeste gevallen wel. Onderwijs werd meestal niet geregeld. Gezien de beperkte macht van de Kamers waren de rechten van de Kamers ook beperkt en was er nauwelijks sprake van vrije verkiezingen. De liberale grondwet van Hannover was nog het meest vergelijkbaar met de Nederlandse grondwet. Opvallend hierbij is dat de rechten die in de grondwet van Hannover beschreven stonden, evenals in Nederland, kanttekeningen bevatten.

6.6 Overeenkomsten en verschillen met betrekking tot vernieuwingen

Ministeriële verantwoordelijkheid: de ministers zijn verantwoordelijk, de koning is onschendbaar

De ministeriële verantwoordelijkheid zoals beschreven in de grondwet van 1848 was het meest vergelijkbaar met de Belgische constitutie. Ook in de Franse Charter van 1814 was er sprake van ministeriële verantwoordelijkheid, maar deze was beperkter dan in Nederland en België het geval was. Toch was de keuze van de ministerraad om te stellen dat 'de koning onschendbaar' was, uniek. In de andere voorbeelden ging het om 'de persoon van de koning' die onschendbaar (en in een aantal gevallen ook 'heilig') was. 'De koning' in zijn geheel geeft het gevoel dat het meer omvat dan alleen 'de persoon van de koning'. Wellicht was dit een conservatieve compromis. In Engeland was er in de praktijk wel ministeriële verantwoordelijkheid, maar er was geen grondwet waar dit uit overgenomen kon worden. In de Duitse grondwetten is er eigenlijk niets over ministeriële verantwoordelijkheid te vinden, met uitzondering van de liberale grondwet van Hannover. Hierin werd gesteld dat de persoon van de koning heilig en onschendbaar is. Er werd niet formeel gesteld dat de ministers verantwoordelijk zijn, al werd het wel gesuggereerd. Dat in Nederland de koning niet 'heilig' werd genoemd heeft waarschijnlijk te maken met het calvinistische karakter van Nederland, waarin alleen God heilig is. De eigenheid van Nederland is in dit artikel dus wel terug te zien, al kwam het principe vaker voor.

Rechtstreekse verkiezing van Tweede Kamer, gemeenteraden en Provinciale Staten op grond van het censuskiesrecht

De rechtstreekse verkiezingen van Tweede Kamer, Provinciale staten en gemeenteraden waren eveneens vergelijkbaar met de Belgische grondwet. In Nederland was het censuskiesrecht echter lager. In de meeste andere landen verliepen de verkiezingen getrapt via departementen of districten. Aanvankelijk had Nederland een vergelijkbaar systeem met onze provincies. Het is echter voorstelbaar dat algemene directe verkiezingen in kleine landen zoals Nederland en België makkelijker georganiseerd konden worden dan in grote landen zoals Frankrijk en Engeland. In de Duitse staten was er doorgaans überhaupt geen sprake van een kiesrecht voor burgers. Uitzondering waren daar soms de allerrijkste burgers. Hannover is ook hier een uitzondering. Hier was algemeen kiesrecht via een tussenpersoon (vertreter). Het directe kiesrecht voor de provincies en gemeenten is ook in Frankrijk voorgekomen.

Indirecte verkiezing van de Eerste Kamer, waarbij alleen de rijksten uit iedere provincie lid kunnen worden

De verkiezingen van de Eerste Kamer, met één trap in de Provinciale Staten, is op deze manier in geen van de onderzochte landen terug te vinden. In België werd de Senaat rechtstreeks gekozen. Er kon slechts gekozen worden uit vierhonderd mensen uit de elite (edelen, geestelijken en de allerrijksten.) De Senaat in België was machtiger dan de Nederlandse Eerste kamer. Qua macht van de Eerste Kamer, komt het Nederlandse systeem vooral overeen met het Engelse systeem, maar wordt niet via verkiezingen samengesteld. De diverse soorten 'Eerste Kamers' in Frankrijk werden op een andere manier gekozen of benoemd en hadden doorgaans ook een meer specifieke rol. In veel Duitse staten was er geen Eerste Kamer of was een tweede wetgevende macht voorbehouden aan een zeer beperkte elite. De keuze voor deze vorm van een Eerste Kamer zou gezien kunnen worden als onderbouwing voor het überhaupt handhaven van dit orgaan dat volgens een aantal politici, waaronder Thorbecke, opgeheven moest worden. De Eerste Kamer moest van oudsher de Tweede Kamer enig tegenwicht bieden. Indien iedereen lid kon worden van de Eerste Kamer, zou het nauwelijks hebben verschild van de Tweede Kamer en zou het mogelijk zijn bestaansrecht verliezen.

Openbaarheid van vergaderingen van alle vertegenwoordigende lichamen

De openbaarheid van vergaderingen was in de constituties van België, Frankrijk en Engeland al geregeld, evenals in de eerdere Nederlandse constituties. In de meeste gevallen was er wel een beperking of betrof het niet echt alle vertegenwoordigende lichamen. In de meeste landen werd uiteindelijk toch gekozen voor een algemenere openbaarheid van deze vergaderingen en het uitgeven van notulen. De opvallendste plaats waar dit onderwerp als discussie naar voren kwam is de Franse grondwetsherziening van 1830, waar de openbaarheid van vergadering van alle vertegenwoordigende lichamen expliciet in de nieuwe grondwet kwam. Het is dus goed voorstelbaar dat hiernaar is gekeken door de commissie. In Duitsland werd er zelfs in de liberale grondwet van Hannover niet over gesproken.

Mogelijkheid om de Kamers te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven

De mogelijkheid om Kamers te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven was geheel overeenkomstig met de Belgische constitutie. In andere landen was dit niet van toepassing. In Frankrijk en de meeste Duitse staten kon de koning de Kamers wel zelfstandig ontbinden. Het artikel paste zodoende bij de afgenomen macht van de koning in België en Nederland, waar dat in Frankrijk en de Duitse staten op dat moment nog minder het geval was.

Invoering van het recht van amendement voor de Tweede Kamer

Het recht van amendement is eveneens terug te vinden in de Belgische constitutie. Ook in Engeland was dit mogelijk. In Frankrijk kon alleen de koning

amenderen. In eerdere Franse constituties waren er meer mogelijkheden om voorstellen in te dienen om wetten aan te passen door één kamer of zelfs door een beperkt aantal personen. In Duitsland was men hier nog terughoudend in, met uitzondering van de liberale grondwet van Hannover.

Verlening van het recht van onderzoek (enquête) aan de Tweede Kamer

Ook dit was in België hetzelfde geregeld. In Engeland werd dit recht pas in 2015 vastgelegd. Een eerste 'inquiry' vond echter plaats in 1847. In Frankrijk was het recht van onderzoek over het algemeen gericht op de toekomst. Dit was in Nederland en België tot 1848 ook zo. In Duitsland werd dit in de meeste gevallen nog niet geregeld. In Hannover was er wel iets vergelijkbaars.

Invoering van een inlichtingenrecht voor beide Kamers, waardoor interpellaties mogelijk worden

Ook in België was dit recht van toepassing. In Engeland werd dit recht al eeuwen toegepast, maar kreeg dit pas formeel aan het einde van de negentiende eeuw. In Frankrijk was dit recht er niet onder Napoleon en na de Restauratie. In de revolutionaire grondwetten was dit, zij het in een anders georganiseerd systeem wel mogelijk. In Hannover kon de 'Stände-Verzammlung' een minister aanklagen. Over inlichtingen en interpellaties wordt echter niet gesproken. In andere Duitse staten was het niet mogelijk. Het artikel vergroot de macht van de Kamers.

De begroting wordt ieder jaar in plaats van tweemaal vastgesteld en ook daarbij geldt het recht van amendement

Het jaarlijks vaststellen van de begroting door beide kamers is ook in meerdere constituties terug te vinden. Het daaraan verbonden recht van amendement is echter alleen ook in Engeland terug te vinden, al zinspeelt de liberale grondwet van Hannover hier ook wel op.

Het parlement krijgt meer invloed op het koloniale beleid: jaarlijks moet een koloniaal verslag worden uitgebracht en de koning heeft niet meer alleen het opperbestuur.

De manier van het besturen van de kolonies was uniek. In Engeland en Frankrijk vielen de kolonies volledig onder de eigen overheid en in België en de Duitse staten was toen nog geen sprake van kolonies. Dat het parlement wel meer invloed kreeg kan gezien worden als een compromis, aangezien een aantal politici, waaronder Thorbecke, het bestuur van de koloniën wel volledig onder de eigen overheid wilde plaatsen.

Vrijheid van onderwijs

De vrijheid van onderwijs was op de manier waarop dit in Nederland geregeld werd elders niet terug te vinden. Ook in België was er vrijheid van onderwijs, dit werd echter niet zo uitgebreid geregeld en beschreven als in Nederland het geval was. In andere landen werd het onderwijs sowieso door de staat geregeld, zoals in Frankrijk of

was juist heel nauw verbonden aan kerkelijke instellingen, zoals in Engeland en Duitsland. Discussie over bijzonder en openbaar onderwijs was er in die landen daardoor niet. Het principe van vrijheid van onderwijs was zodoende toegepast (en aangevuld) voor de situatie van Nederland op dit gebied.

Vrijheid van vereniging en vergadering en van meningsuiting en van drukpers

De vrijheden van vereniging, vergadering, meningsuiting en drukpers, zijn liberale vrijheden die zeker in de vroege revolutionaire Franse constituties al zichtbaar waren. In een aantal Duitse grondwetten waren deze ook terug te vinden en in andere Duitse staten en Engeland was dit vaak onder voorbehoud het geval. Ten tijde van de Restauratie werden deze vrijheden vaak ingeperkt. Uit de woordkeuze blijkt dat er in deze wel was gekozen voor een eigen Nederlandse benadering. In tegenstelling tot bijvoorbeeld België beperkte de Nederlandse grondwet het recht van vereniging door te stellen dat de wet de uitoefening kon beperken in het belang der openbare orde. Dergelijke constructies zijn ook wel terug te zien in de liberale grondwet van Hannover uit 1833, maar ook in andere grondwetten werd er vaak een kanttekening geplaatst om de overheden de mogelijkheid te geven om in te grijpen als het nodig was. Deze 'beperking' moest eventuele revolutionaire (en wellicht religieuze) dreigingen het hoofd bieden.

De koning heeft geen invloed meer op besluiten van de Rooms-katholieke kerk

De situatie in Nederland, waarin de koning niet langer invloed had op besluiten van de Rooms-katholieke kerk, was min of meer uniek. In Engeland en Duitse Staten met een protestantse meerderheid werd wel getracht om de invloed vanuit Rome te beperken. Met name in Engeland was zichtbaar hoe, evenals in Nederland, de katholieken langzaamaan meer rechten kregen, waardoor de beide denominaties ook in de praktijk gelijk werden. Het meest vergelijkbaar is deze grondwettelijke verandering echter met Frankrijk waar ook de stap werd gezet om geen invloed meer uit te oefenen op besluiten van de Rooms-katholieke kerk, nadat dit na de Franse revolutie wel was gebeurd. In beide gevallen was dit een reactie op een concordaat dat in Frankrijk door Napoleon en in Nederland door koning Willem I was gesloten met de paus. De inhoud van het concordaat was echter verschillend. Frankrijk was zodoende het enige mogelijke buitenlandse voorbeeld.

Een andere procedure voor herziening van de Grondwet: na aanneming van een wijzigingsvoorstel worden verkiezingen voor Tweede en Eerste Kamer gehouden, waarna de nieuw gekozen Kamers met tweederde meerderheid over dat voorstel beslissen

De nieuwe procedure voor het veranderen van de grondwet was een directe kopie van de Belgische grondwet en gezien de staatsinrichting ook niet vergelijkbaar met andere landen. De Duitse Staten en Frankrijk hadden wel vergelijkbare regelingen voor het aanpassen van de grondwet die op hun situatie van toepassing waren. In Engeland was geen formele grondwet, dus deze kon ook niet aangepast worden.

6.7 Grondwetten vergeleken

In de praktijk zijn er veel overeenkomsten met de Belgische grondwet en enkele overeenkomsten met eerdere Franse grondwetten. De belangrijkste reden daarvoor was dat zowel België als Nederland de grondwet van 1815 als startpunt namen. Deze grondwet was mede gebaseerd op de Franse grondwetten ten tijde van Napoleon en op de Bataafse Staatsregeling die weer gebaseerd was op de Franse grondwet van 1795. Ook in de vernieuwingen zijn vooral overeenkomsten met de Belgische grondwet zichtbaar. Soms werd deze letterlijk overgenomen, soms koos de commissie voor eigen woorden of een meer op de Nederlandse situatie toegepaste vorm. Overeenkomsten met Engeland beperken zich tot de rol van de Eerste Kamer en het recht van amendement bij de jaarlijkse begroting. Er was niet één Franse grondwet waar de Nederlandse grondwet zou gaan lijken, maar in diverse Franse grondwetten zijn wel overeenkomsten te vinden. Omdat de Duitse Staten grotendeels terug waren gegaan op het ancien régime, leken de grondwetten over het algemeen niet op de liberale grondwetten in België en Nederland. Hannover was een uitzondering. Ook met deze grondwet waren echter niet erg veel overeenkomsten. Tot slot waren er enkele zaken die specifiek Nederlands waren zoals het bestuur van de kolonies.

De Nederlandse grondwet van 1848 leek dus zeker sterk op de Belgische grondwet van 1830. Evenwel hebben vorige hoofdstukken aangetoond dat er vaak veel discussie vooraf ging aan het overnemen van deze artikelen en werd er soms bewust voor gekozen om de Belgische grondwet te kopiëren of juist niet. Het feit dat er ook enkele unieke regelingen in de Nederlandse grondwet stonden, maakt dat er zeker geen sprake was van een kopie van de Belgische grondwet. Uit andere grondwetten zijn overigens wellicht wel ideeën afgekeken, maar er is geen sprake van letterlijke kopieën.

6.8 Bijdrage aan het historisch debat

Dit hoofdstuk is uiteraard expliciet comparatief. Het toont de blijvende waarde van comparatieve geschiedenis aan. In de eerste hoofdstukken was er vooral sprake van beïnvloeding van het denken en handelen. Vaak was deze beïnvloeding indirect. In dit geval is de invloed heel direct aangezien er soms sprake is van het letterlijk kopiëren vanuit het buitenland of juist van het werken met subtiele verschillen.

Conclusie

In deze scriptie is ingegaan op de vraag op welke manieren buitenlandse voorbeelden hun weerslag hebben gehad op de Nederlandse grondwetsherziening van 1848. De totstandkoming van de nieuwe grondwet is niet aan één actor of ontwikkeling toe te schrijven, maar is een samenspel geweest van allerlei (inter)nationale bewegingen.

Het doel van het onderzoek is steeds geweest om deze kwestie zo uitvoerig mogelijk te bestuderen, met als focus eventuele cultureel-politieke transfers vanuit het buitenland. Hierbij werd niet alleen uitgegaan van de directe invloed op het proces en het eindproduct van de grondwetsherziening van 1848, maar ook van de indirecte invloed, zoals de politiek-theoretische context van constitutionele debatten.

Geconcludeerd kan worden dat de grondwetsherziening van 1848 een aantal voorgangers heeft gekend waarbij heel directe invloed vanuit het buitenland te ontwaren is, in het bijzonder vanuit Frankrijk. De grondwet die daadwerkelijk werd herzien, was de grondwet van 1814/1815 die werd geschreven door Gijsbert Karel van Hogendorp. Hij werd in zijn denken beïnvloed door politieke ontwikkelingen in de Verenigde Staten, Engeland en Pruisen. Hij wilde de grondwet echter in de eerste plaats aan laten sluiten bij de geschiedenis van Nederland en de situatie onder koning Lodewijk Napoleon. Daarbij was vooral de 'Franse' grondwet het belangrijkste voorbeeld.

In de voorgeschiedenis van de grondwet spelen de koningen Willem I en Willem II een grote rol. Beiden kwamen uit een Duitse familie en Willem I had zijn opvoeding in Engeland genoten. Veel invloed op de voorgeschiedenis kwam ook vanuit de afscheiding van België en de eerste Belgische constitutie. Heel direct was de invloed vanuit het buitenland op de daadwerkelijke opdracht van de koning om de grondwetsherziening te schrijven. Aanleiding hiervoor vormden immers de opstanden en revoluties in het buitenland, in het bijzonder in Frankrijk en de Duitse staten. Toch zijn de plotse ontwikkelingen in 1848 ook toe te schrijven aan de nationale politieke verhoudingen, in het bijzonder de profilering van de radicale liberalen als pressiegroep.

De invloed vanuit het buitenland op de schrijvers van de grondwetsherziening was eveneens groot. Thorbecke liet zich beïnvloeden door de Duitse filosofie, waarvan met name het historicisme terug te zien is in de totstandkoming van de grondwet. Vanuit Frankrijk was de invloed groot gezien Thorbecke, de Kempnaer en Storm hier onderzoek naar hadden gedaan en Luzac er enige tijd gewoond had. Vanuit België was de invloed groot via Donker Curtius die deze constitutie en de praktische uitvoering ervan goed kende, via Luzac die zelfs mee had geschreven aan de Belgische constitutie en via Thorbecke die ook deze constitutie had bestudeerd en bovendien in België werkzaam was geweest. De Kempnaer had daarnaast veel kennis over het Engelse systeem en Donker Curtius was sterk beïnvloed door Engelse liberale denkers. Zodoende was er kennis over alle vier de onderzochte landen in de commissie aanwezig.

Tijdens de discussies in de commissie kwamen buitenlandse voorbeelden ter sprake, evenals later in de ministerraad en de Raad van State. Er waren discussies over welke landen het meest geschikt waren als voorbeeld en welke landen juist niet. De meningen waren hierover verdeeld. Na de publicatie van de nieuwe grondwet schreef Thorbecke een aantal kritiekpunten op, waarbij hij op bepaalde plaatsen eveneens buitenlandse voorbeelden aanhaalde. Het beeld dat de grondwet voornamelijk het werk was van Thorbecke moet op basis hiervan ten minste worden genuanceerd.

Ideologisch gezien stonden binnen de Nederlandse overheid rond 1848 een aantal groepen tegenover elkaar: De liberalen tegenover de conservatieven en de katholieken tegenover de protestanten. Liberale ideeën waren over het algemeen afkomstig vanuit het buitenland, maar konden onderling behoorlijk verschillen. Economisch gezien was Nederland al vrij liberaal, evenals Engeland. Maar politiek gezien waren de meeste liberalen doctrinair. Deze stroming, die voorstander was van de monarchie, mits voorzien van een grondwet, was ontstaan in Frankrijk. België had hier ook voor gekozen in de grondwet. Beide landen konden zodoende de Nederlandse liberalen inspireren. Er waren ook afwijkende liberale stromingen betrokken, bijvoorbeeld vanuit Engeland. De conservatieven konden zich laten beïnvloeden door Engeland (de grondlegger van het conservatisme was de Engelsman Burke) maar met name door Duitsland waar de meest dominante staten (Pruisen en Oostenrijk) het ancien régime met hand en tand verdedigde. Katholieken en protestanten hadden eveneens hun eigen voorbeelden. Katholieken konden zich laten beïnvloeden door Frankrijk of juist door België. De protestanten zagen overeenkomsten met Engeland en diverse Duitse staten, waar strijd was geweest tussen katholieken en protestanten en waar de protestanten dominant waren geworden.

De Nederlandse situatie voornamelijk vergelijkbaar was met die van België, dankzij het feit dat de landen één waren geweest en beide hadden gekozen voor een constitutionele monarchie. Andere landen weken te veel af, ook al waren dit ook constitutionele monarchieën.

De Nederlandse grondwet van 1848 had de meeste overeenkomsten met de Belgische grondwet, maar was zeker geen exacte kopie. Er waren eveneens overeenkomsten met een aantal van de vele Franse constituties. De enige overeenkomst met Engeland was de rol van de Eerste Kamer. Met de constituties van de Duitse staten waren er vrijwel geen overeenkomsten.

Dit alles leidt tot de volgende beantwoording van de hoofdvraag: Buitenlandse voorbeelden hebben hun weerslag gehad op de totstandkoming van de Nederlandse grondwet van 1848 op de volgende manieren:

- De basisgrondwet van 1815
- De inspiratie van de door Frankrijk sterk beïnvloede 'Staatsregeling',
- De kennis en expertise van de commissieleden, de koning en andere politici
- De achtergronden en voorbeelden van de ideologieën van de liberalen, conservatieven, katholieken en protestanten

- Actuele gebeurtenissen in Europa waarover gesproken werd door betrokkenen
- Meningen over de praktijk van de constituties in het buitenland
- Letterlijke voorbeelden in andere constituties

Als doel van dit onderzoek was geformuleerd om bij te dragen aan het debat rondom historische vergelijking/comparatieve geschiedenis, cultuurtransfer en *histoire croisée*. Het onderzoek moest de hoofdvraag zo volledig mogelijk beantwoorden met gebruikmaking van verschillende benaderingen. De conclusies tonen dat het combineren van de drie variaties op nationale geschiedschrijving voor een veelzijdig beeld zorgen. In het beantwoorden van de deelvragen was de ene keer een comparatieve benadering, de andere keer een transferbenadering benadering, en dan weer *histoire croisée* benadering van nut. In de meeste gevallen waren binnen de deelvragen reeds twee of drie benaderingen tezamen betrokken. Van comparatieve geschiedenis was sprake op het moment dat de situaties en de constituties van de verschillende landen met elkaar werden vergeleken. Van cultuurtransfer was sprake bij het overnemen van ideeën uit het buitenland en door bijvoorbeeld de ideologieën die in ieder land anders tot uiting kwamen. Van *histoire croisée* was sprake op het moment dat de waarneming door historische actoren van de situatie in het buitenland centraal stond zodat dit hen kon beïnvloeden. Daarnaast is er bijvoorbeeld nadrukkelijk sprake van een verstrengeling van de geschiedenis als het gaat om België, waar een ‘Nederlandse’ grondwet in 1815 de basis werd van zowel een nieuwe Nederlandse als een Belgische grondwet, waarbij deze tweede ook weer invloed had op de eerste.

Wat aan het einde van het onderzoek opvalt is dat diverse landen erg veel invloed hebben gehad op het proces dat tot de grondwetsherziening heeft geleid. De gevoerde discussies en debatten zijn hierdoor zelfs grotendeels gekleurd. In de praktijk blijkt dat het eindresultaat een Frans/Belgisch-georiënteerd systeem is en niet een Duits of Engels systeem. Het onderzoek laat zien dat de situatie van Nederland ook onvoldoende vergelijkbaar was met de situatie in de Duitse staten en Engeland. Dat deze discussie toch zo werd gevoerd en het proces tot de grondwetsherziening kleurde, laat zien hoe belangrijk zowel *histoire croisée*, als comparatieve geschiedenis zijn voor een volledig beeld. Hierbij was er sowieso nadrukkelijk sprake van cultuurtransfer, aangezien alleen al het feit dat buitenlandse voorbeelden op een voor Nederland unieke manier in de eigen grondwet terecht zijn gekomen, hier een voorbeeld van zijn.

Een kleine kanttekening bij de ‘volledigheid’ van het onderzoek is dat wellicht nog de nodige relevante bronnen ontsloten kunnen worden. Zo is de kennis over Luzac, de Kempnaer en Storm nog vrij beperkt. In vervolgonderzoek kunnen debatten rondom de grondwetsherziening mogelijk in meer detail worden besproken. Dit kan een nog rijker beeld geven, waarmee nog meer nuances zijn aan te brengen in de mogelijke rol die buitenlandse voorbeelden hebben gehad op Nederlandse constitutionele debatten. De belangrijkste aanbeveling voor vervolgonderzoek betreft de mogelijke de rol van het katholicisme. Gedurende het onderzoek bleek hoe

belangrijk dit aspect is geweest in de totstandkoming van de grondwetsherziening en bovendien is ook dit een transnationaal verschijnsel. In diverse landen gaat men hier afwijkend mee om. Een andere aanbeveling voor vervolgonderzoek is een nadere analyse van de directe gevolgen van de grondwetsherzieningen. Niet alleen het implementeren van de grondwet, maar ook het herzien van andere wetten, waaronder de Gemeente- en Provinciewet, zijn in dit onderzoek nog onbesproken gebleven en zouden op een vergelijkbare manier benaderd kunnen worden.

Summary

This thesis deals with the question in what ways foreign examples have had their impact on the Dutch constitutional revision of 1848. The creation of the new constitution cannot be attributed to one actor or development, but has been a combination of all sorts (Inter) National movements. The purpose of the research has always been to study this issue as extensively as possible, with any cultural-political transfers as a focus from abroad. Hereby it was not only released from the direct influence on the process and the end product of the constitutional revision of 1848, but also of the indirect influence, such as the political-theoretical context of constitutional debates.

In summary, the conclusion can be drawn that foreign examples have had their impact on the creation of the Dutch Constitution of 1848 in the following ways:

- The basic constitution of 1815. On this constitution that was largely based on French examples, a lot of influence has already been visible from abroad, including, in addition to France, from England Prussia and the US.
- The inspiration of the 'state arrangement' strongly influenced by France. This was just like the constitution of 1815, a precursor who could serve as an example.
- The knowledge and expertise of the committee members, the king and other politicians. There was a lot of knowledge about the constitutional situation abroad at the various actors. It also turned out to be in debates that other politicians were well aware of current events abroad.
- The backgrounds and examples of the ideologies of the liberals, conservatives, Catholics and Protestants. When drawing up a new constitution, liberals and conservatives were often opposed to each other, as well as Catholics and Protestants. These groups were familiar with examples of foreign like-minded people. Moreover, these ideologies were often specifically arising abroad.
- Actual events in Europe. These events, such as the February Revolution in France of 1848, had their impact on the creation of the constitutional provision immediately.
- Messages about the practice of the constitutions abroad. These opinions have strongly influenced the debates on the Constitution.
- Foreign constitutions that could serve as an example. Some items were even copied literally.

The research contributes to the debate around historical comparison / comparative history, culture transfer and *histoire croisée*. The conclusions show that combining the three variations on national historiography ensure a comprehensive overview.

Geraadpleegde bronnen

Primaire bronnen

-**Nationaal archief**, Den Haag

Inventaris van het archief van mr. Johan Rudolph Thorbecke en van enige van zijn verwanten
Inventaris van het archief van L.C. Luzac [levensjaren 1786-1861], (1792) 1829-1848

-Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, 1798,

https://nl.wikisource.org/wiki/Staatsregeling_voor_het_Bataafsche_Volk_1798

-Constitutie van het Koninkrijk Holland, 1806,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi4kkfxs7qzi/constitutie_van_1806_franse_koning_als

-Grondwet van den Staat der Verëenigde Nederlanden, 1814,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi4kkjf9a4zn/grondwet_van_1814_een_so_everein

-Grondwet Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi6jei9wwlg8/grondwet_van_1815_samen_voeging_met

-Grondwetsherziening 1840,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi6lieknvju/grondwet_van_1840_belgie_afgeplitst

-Grondwetsherziening 1848,

https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vi7aaw43p5mk/grondwet_van_1848_mini_steriele

-Grondwet van Belgien, 1831,

https://books.google.be/books?id=hcJbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl#v=one_page&q&f=false

- Première constitution du 03 septembre 1791,

<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/1-ere-constitution.htm>

- Deuxième constitution de l'an I, du 24 juin 1793,

<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/2-eme-constitution.htm>

-Troisième constitution de l'an III, du 22 août 1795,

<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/3-eme-constitution.htm>

- Quatrième constitution de l'an VIII, du 13 décembre 1799,
<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/4-eme-constitution.htm>
- Cinquième constitution de l'an X, du 4 août 1802,
<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/5-eme-constitution.htm>
- Sixième constitution du 18 mai 1804, <https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/6-eme-constitution.htm>
- Septième constitution, charte de 1814,
<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/7-eme-constitution.htm>
- Huitième constitution, acte additionnel aux constitutions de l'Empire de 1815,
<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/8-eme-constitution.htm>
- Neuvième constitution, charte de 1830,
<https://www.mairie.net/national/constitutions-conseil-constitutionnel/constitutions/9-eme-constitution.htm>
- Rheinbundakte, 1806, <https://de.wikisource.org/wiki/Rheinbundakte>
- Constitution des königreichs Westphalen, 1807,
https://de.wikisource.org/wiki/Constitution_vom_15._November_1807
- Constitution Bayerns vom 1 Mai 1808,
https://de.wikisource.org/wiki/Constitution_vom_1._Mai_1808
- Nassauische Verfassung 1814,
https://de.wikisource.org/wiki/Seite:Nassauische_Verfassung_1814.pdf/2
- Die Teutsche Bundesakte vom 8 Juny 1815,
https://de.wikisource.org/wiki/Die_teutsche_Bundesacte_vom_8._Juny_1815
- Verfassungsurkunde für das Königreich Bayern, 1818,
<http://www.verfassungen.de/by/verf18-i.htm>
- Landständische Verfassung des Großherzogthums Sachsen-Weimar-Eisenach 1816,
<http://www.verfassungen.de/th/Sachsen-Weimar-Eisenach/verf16-i.htm>
- Verfassungsurkunde für das Großherzogtum Baden 1818,
<http://www.documentarchiv.de/nzjh/verfbaden.html>
- Die Verfassung der allgemeinen Ständeversammlung des Königreichs Hannover, 1819,
<http://www.verfassungen.de/nds/hannover/verf19.htm>

- Grundgesetz des Königreiches Hannover, 1833,
<http://www.verfassungen.de/nds/hannover/verf33-i.htm>
- Landesverfassungs-Gesetz für das Königreich Hannover, 1840,
<http://www.verfassungen.de/nds/hannover/verf40.htm>
- Verfassungsurkunde für das Kurfürstentum Hessen, 1831,
<http://www.documentarchiv.de/nzjh/verfkurhessen.html>
- Huygens Instituut, *Briefwisseling van J.R. Thorbecke 1830-1872*. Op:
<https://resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingthorbecke>.
- Thorbecke, J.R., *Ontwerp tot eene nieuwe bewerking der landsgeschiedenis* (Gent 1827) Geraadpleegd op: <https://home.kpn.nl/dmjanssen1960/thorbeckiana.html>.
- Thorbecke, J.R., *Onze betrekking tot Duitschland* (1837) Op: Geraadpleegd op:
<https://home.kpn.nl/dmjanssen1960/thorbeckiana.html>.
- Thorbecke, J.R., *Aantekening op de Grondwet* (Amsterdam 1841) Geraadpleegd op:
https://books.google.nl/books?id=eGE-AAAaAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:thorbecke&hl=en&ei=g_HWTLjEFJGbOtukrd0J&sa=X&oi=book_result&ct=result&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false en
https://books.google.nl/books?id=Jos6AAAaAAJ&printsec=frontcover&dq=aantekening+inauthor:thorbecke&lr=&num=50&as_brr=3&redir_esc=y#v=onepage&q=aantekening%20inauthor%3Athorbecke&f=false.
- Thorbecke, J.R., *Bij het portret van Guizot* (1848) Op: Geraadpleegd op:
<https://home.kpn.nl/dmjanssen1960/thorbeckiana.html>.
- Thorbecke, J.R., *Het verslag der commissie* (1848) geraadpleegd op:
<https://home.kpn.nl/dmjanssen1960/thorbeckiana.html>.
- Thorbecke, J.R., *Bijdrage tot de herziening der grondwet* (Leiden 1848) Geraadpleegd op:
https://books.google.nl/books?id=E5FcAAAaAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

Secundaire literatuur

Aerts, Remieg, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (vijfde druk, Amsterdam 2020).

Aerts, Remieg, 'Nationale beginselen? Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw', *BMGN – Low Countries Historical Review* 124 (2009) 580-598.

Aerts, Remieg, 'Het eigenlijke begin van Nederland', *De Gids* nummer 2 (2014) 25-28.

Aerts, R., 'De nieuwe politiek van Johan Rudolf Thorbecke', *Historisch Nieuwsblad* 3 (2003).

Agricola, E.M. The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity 1814–1917. *GeoJournal* 51 (2000) 47-56.

Bagehot, Walter, *The English Constitution* (1873). Online op: <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/bagehot/constitution.pdf>.

Bartlett, T.K.D., Dawson, Kevin en Keogh, Daire, *The 1798 Rebellion: An Illustrated History* (Dublin 1998).

Blessing, M., 'Thorbecke: Romantisch liberaal', *Historisch Nieuwsblad* 7 (2010) Online op: <https://www.historischnieuwsblad.nl/thorbecke-romantisch-liberaal/>.

Blok, P.J. en Molhuysen, P.C., 'Hogendorp, Gijsbert Karel van', *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek. Deel 2* (Leiden 1912) 587-593.

Blom, J.C.H. en Lamberts, E. ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (derde druk Baarn 2003).

Boersma, K.H., *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie* (Leiden 1949)

Bosher, J.F., 'The Franco-Catholic Danger, 1660-1715', *History* 79 (1994).

Breuilly, John, 'Prelude to nationalism: religions and national oppositions in early modern Europe' in: idem, *Nationalism and the state* (Manchester 1993) 75-95.

Breukelman, J.B., 'Donker Curtius, Mr. Dirk' in: P.C. Molhuizen en P.J. Blok ed., *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek. Deel 1* (Leiden 1911) 735.

Buijs, J.T., 'Een monument voor Hogendorp' in: *De Gids jaargang 21* (1864) 89.

Burg, Martijn van der, *Nederland onder Frane invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd. 1799-1813* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007).

Burg, Martijn van der en Peters, Twan, 'De Amerikaanse reizen van Gijsbert Karel van Hogendorp en Alexis de Tocqueville' in: Irene Broekhuijse en Jan Willem Sap ed., *De Amerikaanse droom van Tocqueville* (Nijmegen 2016).

Caenegem, R.C. van, *An Historical Introduction to Western Constitutional Law* (2008).

Connely, Owen, *The French Revolution and Napoleonic Era* (Harcourt 2000).

- Dam, P. van, 'Vervlochten geschiedenis. Hoe histoire croisée de natiestaat bedwingt', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) afl. 1, 97-109.
- Divellec, Armel Le, 'La Charte de 1814 dans l'histoire des constitutions politiques libérales' *Jus Politicum* 13 (2014) <http://juspoliticum.com/article/La-Charte-de-1814-dans-l-histoire-des-constitutions-politiques-liberales-948.html>.
- Drentje, Jan, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).
- Drentje, Jan, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa* (Zwolle 1998).
- Drentje, J., 'Thorbecke en het Europese statensysteem van A.H.L. Heeren', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998).
- Drentje, J., 'Thorbecke Revisited. De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 126/3 (2011).
- Elias, Arthur, 'La néerlandicité de la constitution de 1798', *Annales historiques de la Révolution française* Numéro 326 (2001) 43-52.
- Fraser, Antonia, *The Lives of the Kings & Queens of England* (Londen 1975) 305-306.
- Frijhoff, Willem, 'Nederlandse identiteit in historisch perspectief' in: *Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2019* (Sociaal Cultureel Planbureau Den Haag 2019)
- Groen van Prinsterer ed., J., *Brieven van Thorbecke 1830-1832* (2^e druk Amsterdam 1873).
- Hartmans, Rob, Recensie: Het verhaal van de grondwet – Wim Voermans -, *Historisch Nieuwsblad* (11/2019).
- Hawes, James, *The shortest history of Germany* (New York 2019).
- Heemskerk, J., 'Levensberigt van Mr. J.M. de Kempnaer', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1878).
- Heerma van Voss, Lex, e.a. ed., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018).
- Horst, Han van der, *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* (tweede druk, Amsterdam 2002).
- Israel, Jonathan, *Revolutionaire Ideeën. Een intellectuele geschiedenis van de Franse Revolutie* (Franeker. 2017).
- Jaume, L., *Coppet, creuset de l'esprit liberal: Les idées politiques et constitutionnelles du groupe de Madame de Staël* (Parijs 2000).
- Jones, Colin, *The Great Nation: France from Louis XV to Napoleon* (New York 2002).

- Jourdan, Annie en Martijn van der Burg, 'Koning Lodewijk Napoleon', *Geschiedenis Magazine* 41, no.3 (2006) 14-21.
- Kocka, J., 'Comparison and beyond', *History and Theory* 42 (2003) 79-109.
- Kocka, J., *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im Europäischen Vergleich (München 1988)*.
- Koekkoek, René, "Eene waare en vrije Republiek'. Jan Konijnenburg, De republikein en de uitvinding van de moderne republiek, *De Achttiende Eeuw*. Jaargang 42 (2010) 255-256.
- Kossmann, E.H., *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987).
- Labrie, Arnold, 'Van Wenen tot Frankfurt, 1815-1848' in: Nationalisme, naties en staten, Europa vanaf circa 1800 tot heden (Nijmegen 2012) 158-277.
- Lademacher, H., *Geschichte der Niederlande. Politik, Verfassung, Wirtschaft* (Darmstadt 1983).
- Laven, D. en Riall, L. ed., *Napoleon's Legacy in Restoration Europe* (Oxford 2000).
- Leerssen, J., 'Bomen hebben wortels. Mensen hebben voeten. Ideeën hebben vleugels. Een introductie', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) afl. 1, 3-14.
- Leerssen, J., 'De negentiende eeuw: taal, natie, staat en ras' in: idem, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets* (Amsterdam 1999) 65-89.
- Lijphart, A., *The Politics of Accomodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkley 1968).
- Lijphart, A., *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (New Haven 1977).
- Lok, Matthijs, "'Op een gelijksoortige klip schipbreuk leiden". De politieke argumentatie van voormalige napoleontische bestuurders in de grondwetscommissie van 1814', *Leidschrift* 19 afl. 3 (2004) 89-105.
- Lucas, Stephen E., "The 'Plakkaat van Verlatinge': A Neglected Model for the American Declaration of Independence", in: Rosemarijn Hofte and Johanna C. Kardux, red., *Connecting Cultures: The Netherlands in Five Centuries of Transatlantic Exchange* (Amsterdam 1994) 187-207.
- Mak, Geert e.a. ed., *Verleden van Nederland* (Amsterdam 2008).
- Manning, A.F., 'Mr. L.D. Storm. Katholiek en overtuigd Liberaal. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis jaargang* 72 (1959) 84-107.
- Mohnhaupt, Heinz, 'Verfassung (I.) Konstitution, Status, Lex fundamentalis', Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe:*

historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Band 6 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1990).

Möller, Hauke, *Die Verfassungsgebende Gewalt des Volkes und die Schranken der Verfassungsrevision* (Hamburg 2004).

Palmer, R.R., Colton, Joel Kramer, Lloyd, 'The French Revolution' in: idem, *A history of the modern world* (New York 2002) 343-388.

Raak, Ronald van, 'Een onbegrepen denker. Thorbecke. Een filosoof in de politiek', *Historisch Nieuwsblad* 8 (2004) online op: <https://www.historischnieuwsblad.nl/een-onbegrepen-denker/>.

Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2000).

Randeraad, N. en D. Wolfram, 'Constraints of Clientism: The Dutch path to modernity' in: S. Piattoni ed., *Clientism, Interests and Democratic Representation* (Cambridge 2001).

Renders, Hans, 'De pers chanteerde koning Willem II' in: *Historisch Nieuwsblad aflevering 10* (2015).

Rogier, L.J. en N. de Rooij, *In vrijheid geboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953).

Romein, Jan en Annie Romein-Verschoor, 'Gijsbert Karel van Hogendorp' in: idem, *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1977).

Rosanvallon, P., *Le moment Guizot* (Parijs 1995).

Rutjes, Mart, 'Een nationale grondwet in een Wereldrevolutie', in: Lex Heerma van Voss e.a. ed., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018).

Sas, Niek van, *Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Sas, N.C.F., van ed., *De eeuw van de grondwet. 150 jaar Grondwet : Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998).

Schoots, Hans, 'Willem I: koning dankzij Van Hogendorp', *Historisch Nieuwsblad* 2/2011 (2011) 38.

Schwoerer, Lois G., 'Locke, Lockean Ideas, and the Glorious Revolution. *Journal of the History of Ideas* 4 (1990) 531-538.

¹ Sear, Chris, *The Parliamentary Oath* (Londen 2001).

Secker, Ineke, 'Parlementaire oppositie vóór 1848. De volhardingspolitiek van Lodewijk Caspar Luzac, opposant malgré lui' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (Nijmegen 1999).

Sewell, Dennis, *Catholics. Britain's largest minority* (Londen 2001).

Slijkerman, Diederick, *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hoogendorp wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013).

Slijkerman, Diederick, 'Thorbecke pronkte vooral met andermans veren', in: *De Volkskrant* (9 december 1998).

Slijkerman, Diederick, 'Vader van Nederland. Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1843)' in: *De Gids nummer 2* (2014).

Slijkerman, Diederick, 'Van Hogendorps schatplichtigheid aan de Amerikaanse Revolutie', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Wijerman* Jaargang 26 (2003).

Slijkerman Diederick, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, kamer en kiezer, 1848-1905* (Amsterdam 2011).

St.Aubyn, Giles, *Queen Victoria: A Portret* (New York 1992).

Steene, W. van den, *De Belgische grondwetscommissie (oktober -november 1830): tekst van haar notulen en ontstaan van de Belgische grondwet* (Brussel 1963).

Swart, Erik, *De scheppende kracht van de natie. Het liberalisme volgens J.R. Thorbecke* (Amsterdam 2008).

Turpijn, J., 'De Tweede Kamer en de grondwet van 1848', *Historisch Nieuwsblad* 1/2009 (2009) online op: <https://www.historischnieuwsblad.nl/de-tweede-kamer-en-de-grondwet-van-1848/>.

Uyl, Joop den, 'Liberalisme en socialisme als politieke bewegingen' in: idem, *Inzicht en Uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1978).

Vannieuwenburg, A.M.R., *Pleidooi voor een lekenrenaissance: een ideeënhistorische verkenning van de oorzaken en de gevolgen van de constitutionele verankering van de prerogatieven van de levensbeschouwingen in België met bijzondere aandacht voor het onderwijs* (Proefschrift universiteit Leiden 2019).

Veen, Adriejan van, '1848. De "on-Nederlandse" grondwet' in: Lex Heerma van Voss, e.a. ed., *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 397-402.

Adriejan van Veen, *Internationale invloeden op de grondwet* (2018).

Velde, Henk te, 'Leiderschap zonder partij. De tijd van Thorbecke' in: idem, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot den Uyl* (Amsterdam 2002).

- Velde, Henk te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 113 (1998) 322-343.
- Velde, Henk te, 'The organisation of liberty: Dutch Liberalism as a case', *European Journal of Political Theory* 7 (2008).
- Verdoodt, Frans-Jos, 'België tijdens de 19^e eeuw: de prijs voor het compromis tussen liberaal modernisme en godsdienstig traditionalisme' in: idem, *Geschiedenis is nooit geschiedenis. Een Inleiding tot de feiten, het gedachtengoed en de instellingen van de hedendaagse tijd* (Gent 2001).
- Verschaffel, Tom, 'Tragisch koningschap' in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 130 (2015) 52-65.
- Voermans, Wim, *Het verhaal van de grondwet. Zoeken naar wij* (Amsterdam 2019).
- Vollenhoven, C. van, 'Professor Thorbecke (1831-1849)', *De Gids* jaargang 94 (1930) 125.
- Vreede, G.W., 'Levensbericht van Mr. Lodewijk Casper Luzac', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1862).
- Waardt, Mathijs van de, *De man van 1848. Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2019).
- Waling, G., *1848 – Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Nijmegen 2016).
- Woodward, Llewellyn, *The Age of Reform 1815-1870* (tweede druk Oxford 1962).
- Zamoyski, Adam, *De Fantoomterreur. Revolutiedreiging en de onderdrukking van de vrijheid 1789-1848* (Amsterdam 2014).
- Zamoyski, Adam, *De ondergang van Napoleon en het congres van Wenen* (derde druk Amersfoort 2009).
- Zanten, Jeroen van, *Koning Willem II. 1792-1849* (Amsterdam 2016).
- Zeijden, Albert van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2002).